

Study on the implementation status of the Supreme Court decisions against serious human rights violation and impunity (In Nepali language)

दण्डहीनताविरुद्ध सर्वोच्च अदालतका फैसला र तिनको कार्यान्वयन: एक अध्ययन

अधिवक्ता पुण्यप्रसाद खतिवडा ,
एलएलएम (अन्तर्राष्ट्रिय कानून), एमपिए

FOHRID

HUMAN मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च
RIGHTS AND DEMOCRATIC FORUM

Radhe Marga, Dillibazar, Kathmandu
Postal Address: P.O. Box 19186, Kathmandu, Nepal
Tel: +977-1-44 23 125, Fax: +977-1-44 38 812
E-mail: fohrid@wlink.com.np
Website: www.fohrid.org.np,
www.fohridnetwork.org

परिच्छेद- एक

परिचय र अध्ययनविधि

१. परिचय: कुनै पनि राष्ट्रमा मानव-अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको संरक्षणका लागि न्यायप्रणालीको केन्द्रीय भूमिका रहेको हुन्छ। मानव-अधिकार उल्लङ्घनका पीडित तथा सम्भावित पीडितहरूले उपचार तथा संरक्षण प्राप्त गर्नु, मानव-अधिकार उल्लङ्घनका अपराधीहरूलाई कानूनसमक्ष उभ्याउन तथा फौजदारी अपराधको अभियोग लागेका जो-कोहीले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डानुरूपको स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार प्राप्त गर्नमा न्यायालयले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ। भन्ने कुरा २१औं शताब्दीमा सर्वस्वीकार्य भइसकेको छ। यद्यपि यस्तो भूमिकाका लागि विभिन्न देशहरूमा विभिन्न प्रकारको न्यायव्यवस्था वा न्यायप्रणाली रहिआएको पाइन्छ। अपराध नियन्त्रण गर्ने कार्यमा राज्यको दुईवटा भूमिका उल्लेखनीय हुन्छ। पहिलो- अपराध नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी प्रशासन गर्नु, दोस्रो- कुनै व्यक्ति कानून भङ्ग गर्न अग्रसर भेटियो भने उसलाई दण्ड दिनु। नेपालमा हालको व्यवस्थासम्म आइपुग्दा, संविधानका उद्देश्यहरूमध्ये एक, कानुनी शासनको अवधारणालाई यथार्थ व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नका लागि स्वतन्त्र र प्रतिस्पर्धी न्यायिक व्यवस्थाको स्थापना गर्नु पनि हो। यसै कुरालाई मध्यनजर गर्दै संविधानले “नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ, भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। आधुनिक नेपालमा न्यायपालिकाको सबैभन्दा ठूलो र अन्तिम तह सर्वोच्च अदालतलाई मानिदै आएको छ र यसबाट भएका निर्णय तथा आदेशलाई सबैले आत्मसात् वा पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। साथै, सर्वोच्च अदालतलाई व्यवस्थापिकानिर्मित कानून र कार्यपालिकाका कार्यहरूउपर समेत शक्तिपृथक्कीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलनको सिद्धान्तमा आधारित रही पुनरावलोकन गर्ने अधिकारक्षेत्र प्रदान गरिदै आएको पाइन्छ।
- कानूनको उल्लङ्घन गर्नेलाई सजाय नहुने स्थिति दण्डहीनता हो। वास्तवमा, दण्डहीनता भनेको मानवता तथा मानवीय सभ्यताप्रतिको गम्भीर उपहास हो। दण्डहीनताको संस्कार कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सजाय हुने वा भोग्ने परिणतिसँग जोडिएको हुन्छ। सजायको भागी हुनुपर्ने मानसिकताको विकास वा सिर्जना गर्नसक्नु नै वास्तवमा दण्डहीनताविरुद्धको न्यायिक प्रयास र यसको सार्थकता मान्न सकिन्छ। साथै, निरङ्कुश शासन-व्यवस्था वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वजस्ता विषम अवधिमा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवीय कानूनविरुद्धका अपराधहरूको सम्भावना प्रचुर रहने हुनाले नै दण्डहीनताको विषय यस्ता अवधिहरूका बारेमा बढी केन्द्रित हुने गर्दछ। यस्ता अवधिहरूका दण्डहीनतालाई अन्त्य वा निस्तेज गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित गरिएको पाइन्छ।
- संविधानले “...दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने” राज्यको दायित्व निर्देश गरेअनुरूप राज्यका तीन प्रमुख अङ्गमध्येको एक न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालतबाट दण्डहीनताविरुद्धमा गरिएका महत्वपूर्ण प्रयासहरूको बारेमा अध्ययन गर्दा, यस अदालतले उक्त प्रकृतिका मुद्दाहरूमा गरेका फैसलाहरू नै महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा लिन सकिने हुनाले त्यस्ता केही आदेश, फैसला वा नजीरहरूलाई गैरन्यायिक, स्वेच्छाचारी र सामूहिक हत्या, जबर्जस्ती बेपत्ता, अमानवीय यातनापूर्वक हत्या र क्रूर तथा अमानवीय यातनालाई मुख्य आधार बनाई प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ।
- त्यसैगरी, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) लाई नेपालले ७ फेब्रुअरी १९६४ मा अनुमोदन गरिसकेको भए तापनि २०५२ मा नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र जनयुद्ध घोषणा गरेपश्चात् सरकारी र माओवादीपक्षबाट भएका कारवाहीको सिलसिलामा युद्धमा भाग नलिएका हजारौं निर्दोष सर्वसाधारणले ज्यान गुमाउनुका साथै अन्य मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भइरहेको सम्बन्धी मुद्दामा जेनेभा महासन्धि विशुद्धरूपले दुई वा सोभन्दा बढी युद्धरत उच्च संविदाकारी पक्षबीच लागू हुने मानवीय कानून भएको र नेपालको हाल (तत्कालीन सरकार-माओवादी सशस्त्र युद्ध) को अवस्था कुनै घोषित युद्धको अवस्था नभएको हुँदा यस सम्बन्धमा अरु विचार गरिरहन नपर्ने भन्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ।
- नेपालमा आयोग, समिति आदि गठन गरी समस्यालाई तर्काउने र दोषीलाई अन्त्यतः दण्डहीन नै रहने स्थिति रहदै आएको छ। पछिल्लो राजनीतिक उपलब्धिहरूको रूपमा चर्चित रायमाझीआयोगको प्रतिवेदनको कानुनी मान्यता, औचित्य र कार्यान्वयनसम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले जाँचबुझ आयोग ऐनअन्तर्गत गठित आयोग विशुद्ध सूचना सङ्कलन गर्ने, अनुसन्धान गर्ने र अबाध्यात्मक सिफारिसकर्ताको रूपमा मात्रै रहने व्याख्या गरेको छ।
- त्यसैगरी, दण्डहीनताको अन्त्य र न्यायको अनुभव र अनुभूति त तब हुन्छ जब फैसलाको व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन्छ। यसका लागि न्यायालय आफैँले चासो लिन र आफ्नो फैसला समयमै र प्रभावकारी तवरबाट कार्यान्वयन गर्ने गराउनेतर्फ सक्रिय तथा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्नु अनिवार्य हुन आउँछ। यससन्दर्भमा हेर्दा, फैसला कार्यान्वयनका बारेमा मूलतः विसं २०२८ सालदेखि नै प्रयासहरू हुँदै आएका देखिन्छ। उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन- २०२८ देखि समय-समयमा आयोग, सम्मेलन, समिति, कार्यविधि दिग्दर्शन, कार्यविधि संहिता (मस्यौदा), रणनीतिक योजना, निर्देशिका, घोषणापत्र, बडापत्र, मन्तव्य तथा निर्देशनहरू जारी हुँदै आएका पाइन्छन्। त्यसैगरी, कुनै मुद्दाका सन्दर्भमा व्याख्या गर्ने क्रममा- अदालतको फैसला कार्यान्वयन नभएसम्म व्यक्तिले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने धारणा व्यक्त गरेको भए तापनि तीन वर्षअघि आफैँले दिएको एक आदेशको कार्यान्वयन नहुँदा सर्वोच्च अदालत बेपत्ताका परिवारलाई न्याय दिन नसक्ने अवस्थामा पुगेको ताजा उदाहरण हामी सामु छ। उक्त आदेशका कारण फैसला गर्न नमिल्ने भनेर व्याख्या गरेर सर्वोच्चले पनि आफ्नो अधिकारक्षेत्रमा

नपरेको भन्दै रिट खारेज गरिदिएपछि त्यस्ता भन्डै एक हजारजति बेपत्तापरिवारले तत्कालका लागि कानुनी उपचार गुमाउनुका साथै अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्न अदालत आफैँ पन्छिने गरेको त हैन भन्ने प्रश्न उठेको छ ।

अतः दण्डहीनताविरुद्धको अभियानमा सर्वोच्च अदालतले आफ्ना आदेश वा फैसलाहरूको माध्यमबाट के-कस्तो प्रकारबाट भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ र त्यस्ता आदेश वा फैसलाहरूको कार्यान्वयनमा यसबाट के-कस्तो पहलहरू भएका छन् भन्ने विषय दण्डहीनता अन्त्यको अभियानमा अहम् तथा महत्वपूर्ण साबित हुने भएकोले प्रस्तुत अध्ययन अपरिहार्य र औचित्यपूर्ण ठानिएको छ ।

२. अध्ययनका उद्देश्यः

१. दण्डहीनताका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट गरिएका आदेश वा फैसलाका सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु;
२. त्यस्ता आदेश वा फैसला र तिनको कार्यान्वयनका सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्षहरूको पहिचान गर्नु;
३. दण्डहीनता अन्त्यका लागि सर्वोच्च अदालतको भूमिकाको सम्बन्धमा निष्कर्ष सहितको सुझाव प्रस्तुत गर्नु ।

३. अध्ययनका समस्या एवं चुनौतीः

- विगतको माओवादी सशस्त्र युद्धको समयमा भएका मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवीयताविरुद्धका घटनासँग जोडिएको दण्डहीनताको अन्त्यका लागि वर्तमान संविधानले आयोग गठन गरी काम गर्ने भनिए तापनि यसअनुरूप कार्य हुन नसकेको कारण अदालतलाई अप्ठेरो परेको देखिनु ।
- सर्वोच्च अदालतले एकै प्रकृतिका मुद्दाहरूमा फरक-फरक व्याख्या गर्नु ।
- अभियोजन र/वा न्यायनिरूपणको क्रममा निष्पक्षताको अभाव र राजनीतिक प्रभाव हावी हुनु ।
- कतिपय गम्भीर प्रकृतिका मुद्दा सरकारका तर्फबाट राजनीतिक लगायतका विभिन्न बहानामा फिर्ता लिइनु ।
- न्यायकर्मीहरूमा न्यायिक विचलन, भ्रष्टाचार र मोलाहिजा हावी हुनु ।
- फैसला र तिनको कार्यान्वयनसम्बन्धी स्पष्ट र व्यवस्थित अभिलेखको अभाव हुनु ।
- राज्यको खस्कदो जवाफदेहिता र दण्डहीनताका घटनाको निरन्तरता रहनु ।
- विकसित समसामयिक राजनीतिक विकासक्रमसँगै अदालत अग्रगामी तवरबाट परिवर्तन हुन नसक्नु ।
- न्यायकर्मीमा यथेष्ट योग्यता, क्षमता, जाँगर र इमानदारिताको अभाव हुनु ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले दण्डहीनतासँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा न्यायपालिकालाई सकारात्मक सहयोग गर्न नसक्नु ।
- हाम्रो न्यायप्रणालीमा अदालतले आफ्नो फैसला आफैँले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ वा छुट्टै न्यायिक प्रहरी हुनुपर्छ, भन्नु चर्को बहसको विषय बन्नु ।
- फैसला कार्यान्वयनमा कार्यपालिका उदासीन रहनु ।
- फैसला कार्यान्वयनमा पीडित पक्षका साथै सरोकारवालाहरू र नागरिक समाजको समेत चासो तथा जागरुकता अपेक्षित मात्रामा नहुनु ।

४. अध्ययनको आवश्यकता एवं महत्वः

वास्तवमा, दण्डहीनता भनेको मानवता तथा मानवीय सभ्यताप्रतिको गम्भीर उपहास हो । दण्डहीनताको संस्कार कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सजाय हुने वा भोग्ने परिणतिसँग जोडिएको हुन्छ । सजायको भागी हुनुपर्ने मानसिकताको विकास वा सिर्जना गर्नसक्नु नै वास्तवमा दण्डहीनताविरुद्धको न्यायिक प्रयास र यसको सार्थकता मान्न सकिन्छ । साथै, निरङ्कुश शासन-व्यवस्था वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वजस्ता विषय अवधिमा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवीय कानूनविरुद्धका अपराधहरूको सम्भावना प्रचुर रहने हुनाले नै दण्डहीनताको विषय यस्ता अवधिहरूका वारेमा बढी केन्द्रित हुने गर्दछ । यस्ता अवधिहरूका दण्डहीनतालाई अन्त्य वा निस्तेज गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित गरिएको पाइन्छ । तर, नेपालको न्यायप्रणाली र यसको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालतको कुरा गर्दा, कतिपय मुद्दाहरूमा आधुनिक दृष्टिकोणको संकेत देखिए तापनि त्यो न्यायिक भन्दा पनि व्यक्तिगत जस-अपजसको दृष्टिकोणबाट प्रेरित छ र सङ्क्रमणकालीन न्यायको पद्धतिलाई अवलम्बन गर्न सकेको देखिदैन । अझ भन्ने हो भने, नेपालको सर्वोच्च अदालतसमेत न्यायका मान्यसिद्धान्तको सापेक्षिक एवं सङ्क्रमणकालीन व्याख्या गर्ने र जनताको अदालत बन्नेतिर भन्दा पनि मूलतः अमूक राजनीतिक तथा अन्य आग्रह पूर्वाग्रहबाट मुक्त हुन सकेको देखिदैन । त्यसैगरी, फैसला कार्यान्वयनमा अदालतले सक्रिय चासो राख्नु स्वाभाविक भए तापनि आफैँले कार्यान्वयन गराउने तदारुकता देखाउन सक्दैन ।

वास्तवमा, अन्तरिम संविधानमा व्यक्त गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा समेत हालसम्म कुनै ठोस उपलब्धिमूलक कार्य नगरिएको र दण्डहीनता भन्ने संस्थागत हुँदै गएको स्थिति छ । अतः, वर्तमान स्थितिमा राज्यका अङ्गहरूमा राज्य तथा जनताप्रतिको जवाफदेहिता, पुनर्संरचित स्वतन्त्र तथा सक्षम न्यायपालिका, दण्डहीनताको अन्त्य, मानव-अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र कानुनी शासनको प्रत्याभूतिलाई व्यावहारिक रूप दिन सकियो भने मात्र न्यायपूर्ण, शान्त, सभ्य, सुसंस्कृत र उन्नत नेपालको प्रत्याभूतिको प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा उतार्न मद्दत पुग्ने हुन्छ ।

अतः अदालतलाई निष्पक्ष, प्रभावकारी र न्यायिक फैसलाकारी धरोहरको रूपमा विकसित गर्न वास्तविकताको उजागर गरी कमी-कमजोरी औल्याई नयाँ ढंगबाट मुद्दाको फैसला र त्यस्ता फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने गराउने वातावरण तयार

पारी दण्डहीनताको अन्त्यका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउनका लागि प्रस्तुत अध्ययनको ज्यादै आवश्यकता र अत्यन्त महत्वपूर्ण साबित हुने देखिन्छ ।

५. **अध्ययनको पद्धति:** यो अध्ययन मूलतः सैद्धान्तिक अध्ययन पद्धतिमा आधारित छ, जसअन्तर्गत सम्बन्धित मुद्दा लगायतका कागजातहरूको संकलन र अध्ययन पर्दछन् । साथै, विषयवस्तुलाई थप आधिकारिकता प्रदान गर्न हेतु दण्डहीनता र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सैद्धान्तिक अध्ययन सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । तथापि, सम्बन्धितक्षेत्रका विज्ञहरूको सल्लाह तथा सुझाव र सर्वोच्च अदालत, कानून-व्यवसायीहरू, मानव-अधिकारसम्बद्ध व्यक्ति तथा निकायहरू र पीडितपक्षहरूसँग भेटघाट, अन्तरक्रिया गरी प्रस्तुत अध्ययनलाई बढी परिष्कृत, यथार्थपरक एवं व्यावहारिक बनाउने सक्दो प्रयास गरिएको छ ।

६. अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन मूलतः नेपालमा भएको विसं २०६२/०६३ को राजनीतिक आन्दोलनपछि आएको नयाँ संविधान लागू भएपछि सर्वोच्च अदालतले मानव-अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनसँग सम्बन्धित एवं दण्डहीनताको अन्त्यसँग जोडिएका मुद्दाहरूका सम्बन्धमा प्रस्तुत गरेको न्यायिक विचार, आदेश/फैसला र तिनको कार्यान्वयनका सैद्धान्तिक पक्षसँग सीमित छ ।

७. अध्ययनप्रतिवेदनको संरचना

- प्रारम्भिक
  - विषयसूची
  - अध्ययनको सङ्क्षेपीकरण
- परिच्छेद-एक: परिचय र अध्ययनविधि
- परिच्छेद-दुई: दण्डहीनताको अन्त्यका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका फैसला र तिनको कार्यान्वयन पक्ष
- परिच्छेद-तीन: समस्या तथा चुनौती
- परिच्छेद-चार: निष्कर्ष र सुझाव

परिच्छेद- दुई

दण्डहीनताविरुद्ध सर्वोच्च अदालतका फैसला र तिनको कार्यान्वयन: एक अध्ययन

१. पृष्ठभूमि

मानव-अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा विधिको शासन तथा उपयुक्त न्यायप्रशासनले केन्द्रीय भूमिका निभाएको हुन्छ र कानून कार्यान्वयनलगायतका न्यायप्रशासन तथा अभियोजन निकायहरू र त्यसमा पनि विशेषगरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव-अधिकार संयन्त्रहरू बमोजिमका स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानूनव्यवसाय मानव-अधिकारको पूर्ण एवं गैरविभेदकारी उपयोग तथा दिगो विकास र प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाका लागि अत्यावश्यक छन् ।^१ कुनै पनि राष्ट्रमा मानव-अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको संरक्षणका लागि न्यायप्रणालीको केन्द्रीय भूमिका रहेको हुन्छ । मानव-अधिकार उल्लङ्घनका पीडित तथा सम्भावित पीडितहरूले उपचार तथा संरक्षण प्राप्त गर्न, मानव-अधिकार उल्लङ्घनका अपराधीहरूलाई कानूनसमक्ष उभ्याउन तथा फौजदारी अपराधको अभियोग लागेका जो-कोहीले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार प्राप्त गर्नमा न्यायालयले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ,^२ भन्ने कुरा २१औं शताब्दीमा सर्वस्वीकार्य भइसकेको छ । यद्यपि यस्तो भूमिकाका लागि विभिन्न देशहरूमा विभिन्न प्रकारको न्याय-व्यवस्था वा न्यायप्रणाली रहिआएको पाइन्छ । विस्तृत रूपमा भन्ने हो भने, “अपराधका सम्बन्धमा समाजशास्त्रीहरूको र फौजदारी कानूनको दण्डको सिद्धान्तअनुसार समाजको अपराधप्रति जस्तो धारणा हुन्छ त्यसै अनुसार दण्डप्रणाली पनि सञ्चालित हुन्छ । आज संसारमा विभिन्न किसिमका दण्डप्रणाली प्रयोग भइसकेका भए तापनि सबैतिर एकरूपताका साथ प्रयोगमा छैनन् । कुनै पनि मुलुकको दण्डविधान हेर्दा त्यो मुलुकको अपराधप्रति रहेको धारणा पनि बुझ्न सकिन्छ । अपराध नियन्त्रण गर्ने कार्यमा राज्यको दुईवटा भूमिका उल्लेखनीय हुन्छ । पहिलो- अपराध नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी प्रशासन गर्नु, दोस्रो- कुनै व्यक्ति कानून भङ्ग गर्न अग्रसर भेटियो भने उसलाई दण्ड दिनु ।”^३

नेपालमा २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिअघि न्यायिक व्यवस्था मौलिक प्रथाजनित अभ्यासहरू र धार्मिक नियमहरूबाटै सञ्चालित थियो । नेपालको आधुनिक पहिलो लिखित कानूनको रूपमा लिइने विसं. १९९० मा राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले बनाएको मुलुकी ऐन मूलतः हिन्दू धार्मिक ग्रन्थहरू र प्रथमा आधारित थियो जुन कानून भन्दा एक शताब्दी न्यायप्रशासनको महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेको पाइन्छ । २००७ सालमा राणा शासनको अन्त्यसँगै नेपालमा विकसित तथा पश्चिमी देशहरूको न्यायिक व्यवस्था आत्मसात् गर्दै जाने प्रवृत्ति विकसित हुँदै आयो ।^४ हालको व्यवस्थासम्म आइपुग्दा, संविधानका

^१ See: resolutions 50/181 of 22 December 1995 and 48/137 of 20 December 1993, entitled "Human rights in the administration of justice".

^२ न्यायाधीश, कानून व्यवसायी तथा अभियोक्ताहरूको स्वतन्त्रता तथा जबाफदेहितासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्ट, २००४ (अभ्यासकर्ताहरूका लागि निर्देशिका नं. १) पृ. १ ।

^३ महेशकुमार चौधरी विरुद्ध मीनकुमारी खाँ चौधरीको जाहेरीले नेपाल सरकार, मुद्दा: हाडनाता जबर्जस्ती करणी, नि.नं. ७८३३, नेकाप २०६४, अंक २, पृ. ४१५-४२५ ।

^४ See: Judiciary in Nepal, on <http://www.supremecourt.gov.np/main.php&d=general&f=preliminaries>

उद्देश्यहरूमध्ये एक, कानुनी शासनको अवधारणालाई यथार्थ व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नका लागि स्वतन्त्र र प्रतिस्पर्धी न्यायिक व्यवस्थाको स्थापना गर्नु पनि हो । यसै कुरालाई मध्यनजर गर्दै संविधानले “नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार ... अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ”^५ भन्ने प्रत्याभूति गर्दै, त्यस्तो न्यायसम्बन्धी अधिकारको प्रयोग वा अभ्यास संविधान र अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार गर्नुपर्ने स्पष्ट उल्लेख गरेको छ ।

आधुनिक नेपालमा न्यायपालिकाको सबैभन्दा ठूलो र अन्तिम तह सर्वोच्च अदालतलाई मानिदै आएको छ र यसबाट भएका निर्णय तथा आदेशलाई सबैले आत्मसात् वा पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साथै, सर्वोच्च अदालतलाई व्यवस्थापिकानिर्मित कानून र कार्यपालिकाका कार्यहरूउपर समेत शक्तिपृथक्कीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलनको सिद्धान्तमा आधारित रही पुनरावलोकन गर्ने अधिकारक्षेत्र प्रदान गरिदै आएको पाइन्छ । विसं २०१५, २०१९ र २०४७ का संविधानहरूले सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूलाई मान्यता दिएका थिए । यस्तो अधिकार २०६३ मा जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधानमा पनि उल्लेख छ ।^६

१.१. दण्डहीनता र यसको अन्त्यको आवश्यकता: कानूनको उल्लंघन गर्नेलाई सजाय नहुने स्थिति दण्डहीनता हो । वास्तवमा, दण्डहीनता भनेको मानवता तथा मानवीय सभ्यताप्रतिको गम्भीर उपहास हो । दण्डहीनताको संस्कार कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सजाय हुने वा भोग्ने परिणतिसँग जोडिएको हुन्छ । सजायको भागी हुनुपर्ने मानसिकताको विकास वा सिर्जना गर्नसक्नु नै वास्तवमा दण्डहीनताविरुद्धको न्यायिक प्रयास र यसको सार्थकता मान्न सकिन्छ । साथै, निरङ्कुश शासन-व्यवस्था वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वजस्ता विषम अवधिमा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवीय कानूनविरुद्धका अपराधहरूको सम्भावना प्रचुर रहने हुनाले नै दण्डहीनताको विषय यस्ता अवधिहरूका बारेमा बढी केन्द्रित हुने गर्दछ । यस्ता अवधिहरूका दण्डहीनतालाई अन्त्य वा निस्तेज गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित गरिएको पाइन्छ । यसतर्फ नेपालको सर्वोच्च अदालतले समेत निम्नानुसार व्याख्या गरेको पाइन्छ^७:- “सङ्क्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ । त्यसैले, अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), परिपूरण (reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), जाँच (सुरक्षाफौज, प्रहरी वा न्याय सेवा जस्ता सरकारी जागीरबाट अनुपयुक्त/दोषी देखिएका कर्मचारीलाई छानेर हटाउने कार्य) (vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने । ... द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानव-अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानुनी राज्यको पुनर्स्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै सङ्क्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुने । ... निर्विवाद सम्पत्तिहरू निवेदकहरूले कानून बमोजिम भोग विक्री-व्यवहार वा चलन गर्न सक्ने सम्पत्तिहरू हुँदा त्यस्तो सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य हुन आउँने । ... द्वन्द्वको कारणहरू जे भए पनि व्यक्तिको जीउ-ज्यान र सम्पत्तिको हक अनुल्लङ्घनीय रहन्छन् । द्वन्द्व चर्किएको कारणले मात्रै कसैको वैयक्तिक वा साम्पत्तिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लङ्घन गरेको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा द्वन्द्वको सिलसिलामा गरिएको भए पनि कानूनप्रदत्त हकहननको हरेक कार्य गैरकानुनी नै मानिने । ... संविधानअन्तर्गत स्थापित हकहरूको प्रयोग वा प्रचलनमा शान्ति-सम्भौताले पनि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको हुँदा हक प्रचलन गराउने प्रयोजनको लागि आनुषांगिक रूपमा अदालतले शान्ति-सम्भौतामा अभिव्यक्त मूल्य वा मान्यताको सम्बन्धमा प्रासंगिक रूपमा राज्यको ध्यानाकर्षण गराउन मिल्ने । ... संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनक र प्रभावकारी स्थान दिएको हुनाले कानून बमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानुनी कब्जालाई वैध ठहराउने कुनै पनि राजनैतिक वा अन्य चेष्टा मान्य हुन नसक्ने । ... संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकृत सम्पत्तिको हक सहितको मौलिक हक, कानुनी राज्य र उत्तरदायी सरकारका सिद्धान्तहरू विपरीत सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई सम्पत्तिको उपभोग गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नदिनु भनेको संवैधानिक राज्यको मौलिक आधारमा नै प्रहार गर्नु जस्तो हो । संविधान विपरीतको यस्तो सोच वा व्यवहार कायम रहन दिने हो भने कुनै संविधान बनाउनु वा त्यसमा कानुनी राज्य, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मौलिक अधिकार आदिको व्यवस्था गर्नुको कुनै अर्थ नरहने । ... ठूलो संख्यामा वा सामुदायिक रूपमा सम्पत्तिको वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हकको उल्लङ्घन भइरहन्छ भने राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गरी कानूनको कार्यान्वयन गरी स्थितिलाई सामान्य बनाउनु अनिवार्य कर्तव्य हुने ।”

^५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १००(१) ।

^६ हेर्नुहोस्: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग १०: न्यायपालिका ।

^७ द्वन्द्वपीडित तथा कृषक हकहित संरक्षण समाज केका धनगढीका तर्फबाट अख्तियारप्राप्त तथा आफ्नो हकमा समेत लीलाधर भण्डारी समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको संवत् २०६४ सालको रिटनम्बर ०८६३ को परमादेश मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट आदेशमिति २०६५/१९/२३४, तिनं ८०१२, नेकाप २०६५, अंक ९, पृ. १०८६ ।

संविधानले “...दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने”^५ राज्यको दायित्व निर्देश गरेअनुरूप राज्यका तीन प्रमुख अङ्गमध्येको एक न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालतबाट दण्डहीनताविरुद्धमा गरिएका महत्वपूर्ण प्रयासहरूको बारेमा अध्ययन गर्दा, यसले गरेका फैसलाहरूलाई लिनुपर्ने हुन्छ। तसर्थ, दण्डहीनताका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण र प्रयासका सम्बन्धमा विवेचना गर्दा केही गम्भीर मुद्दाहरूका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको अध्ययन गर्नु सार्थक ठहरिन जान्छ।

२. मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका केही मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्या एवं आदेश तथा निर्णय

मानव-अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका क्षेत्रमा अदालतबाट समय-समयमा केही मुद्दाहरूको सम्बन्धमा ऐतिहासिक फैसलाहरू पनि भएका छन् र त्यस्ता फैसलाहरूलाई दण्डहीनताविरुद्ध सर्वोच्च अदालतबाट भएका विशेष सम्बोधनहरूको रूपमा लिन सकिन्छ; त्यस्ता केही मुद्दाहरू प्रकृतिका आधारमा निम्नानुसार छन्:-

२.१. गैरन्यायिक, स्वेच्छाचारी र सामूहिक हत्या^१

२.१.१. उमेश थापाको मुद्दा: उमेश थापाको हकमा निजको छोरा जगदीश थापाविरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत भएको परमादेश मुद्दा^{१०}मा नगरनिर्वाचनको विरोधमा दाङको घोराहीमा सात दलले शान्तिपूर्ण प्रदर्शन गरिरहेको समयमा सुरक्षा बलले एक्कासि गोली प्रहार गरेको कारण राजनीतिककर्मी उमेश थापाको घटनास्थलमा नै मृत्यु भई, आफन्तलाई अस्पतालमा शव हेर्न समेतबाट वञ्चित गरी सुरक्षाधेराभिन्न दाहसंस्कार गरी सांस्कृतिक अधिकारको समेत उल्लङ्घन गरिएको र राज्यद्वारा नागरिकविरुद्ध गरिएको गैरकानुनी हत्याको उचित क्षतिपूर्ति भराइदिनुका साथै, कानूनले तोकेको न्यूनतम शर्तसमेत पूरा नगरी स्वेच्छाचारी एवं लापरवाहीपूर्ण तरिकाबाट निर्दोष नागरिकउपर गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सुरक्षाअधिकारीसमेतलाई हदैसम्मको सजाय गरी पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति भराई लिन सक्ने छुट्टै कानूनको निर्माण गरी लागू गर्न परमादेशको माग गर्दै दायर गरिएको रिटनिवेदनका सम्बन्धमा अदालतले यसप्रकार व्याख्या गरेको छ:-

“नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६(१) अनुसार “प्रत्येक व्यक्तिको जीवनको अन्तर्निहित अधिकार छ। कानूनद्वारा यो अधिकारको रक्षा गरिनेछ। कसैको पनि स्वेच्छाचारी किसिमले जीवनहरण गरिनेछैन।” (Every Human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.) भन्ने व्यवस्था गरेको छ। नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएको र उक्त नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धलाई नेपालले अनुमोदन समेत गरिसकेको हुँदा उक्त अनुबन्ध नेपालको लागि बाध्यात्मक भएकोले सोको पालना गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउँछ।

त्यसैगरी, सोही अनुबन्धको धारा २१ ले “शान्तिपूर्ण भेला गर्ने अधिकारलाई स्वीकार गरिनेछ। यस अधिकारको उपभोगमा कानून बमोजिम लगाइएका तथा प्रजातान्त्रिक समाजमा राष्ट्रिय सुरक्षा अथवा सार्वजनिक सुरक्षा, व्यवस्था, स्वास्थ्य अथवा नैतिकता अथवा अन्य व्यक्तिको अधिकार तथा स्वतन्त्रता रक्षा गर्न आवश्यक नियन्त्रण बाहेक अन्य नियन्त्रण लगाउन सकिने छैन (The Right of peaceful assembly shall be recognized. No restrictions may be placed on the exercise of this right other than those imposed in conformity with the law and which are necessary in a democratic society in the interest of national security or public safety, public order (order public), the protection of public health or morals or the protection of the rights and freedoms of others.) भनी शान्तिपूर्ण भेला हुने नागरिकको अधिकारलाई स्वीकार गरिएको छ।

स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ६(१) बमोजिम “प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कुनै हिंसात्मक काम-कारवाही हुने वा हुलदङ्गा हुने आशंका भएको कार्यलाई रोकन देहाय बमोजिम गर्नुपर्दछ: (क) कुनै सभा जुलुस वा भीडले हिंसात्मक वा ध्वंससात्मक प्रवृत्ति लिई त्यसको कुनै काम-कारवाहीबाट शान्ति भङ्ग हुने सम्भावना देखिएमा प्रहरीद्वारा रोकन लगाउने र प्रहरीले नियन्त्रण गर्न नसकेकोमा सम्बन्धित ठाउँमा तुरुन्तै आफैँ गई वा आफूमातहतका अधिकृतलाई पठाई सकेसम्म सम्झाई शान्ति कायम गराउने र नसकेमा प्रहरीको मद्दतले लाठी चार्ज, अश्रुग्यास, फोहरा र हवाई फायरसमेत आवश्यकता र परिस्थितिअनुसार जो गर्नुपर्ने बल प्रयोग गरी शान्ति कायम गर्ने गराउने, (ख) खण्ड (क) अनुसार शान्ति कायम गर्न नसकिने देखिएमा र गोली चलाउनुपर्ने आवश्यकता परेमा सो गर्नुभन्दा अगाडि भीडलाई हट्टै नै भने गोली चलाइनेछ भनी स्पष्टसँग सो भीडले बुझ्ने

^५ हेर्नुहोस्: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४, धारा ३३(ग)।

^९ उमेश थापा, खेतराज लामिछाने, कालिकोट कोटवाडा विमानस्थल निर्माणका क्रममा सेनाद्वारा मारिएका जोगीमाराका १७ पीडित परिवारको मुद्दा र घेवा खाएर फकिंदे गर्दा सेनाद्वारा नुवाकोटको काउलेमा मारिएका ५ किशोरहरूको मुद्दा मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मन्त्र (फोरिड)द्वारा दायर गरिएको थियो। यी घटनामा पीडित परिवारहरूलाई काठमाडौँमा ल्याउने, पत्रकार सम्मेलन गर्ने र मुद्दा दायर गर्नेदेखि मुद्दाको अन्तिम किनारा नलागेसम्मका सम्पूर्ण कार्यविधिगत क्रियाकलापहरू फोरिडले सम्पन्न गरेको थियो।

^{१०} प्युठान जिल्ला वरौला गा.वि.स. वडा नं. ७ का स्व. उमेश थापाको हकमा निजको छोरा जगदीश थापा विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय सिंहदरवार काठमाडौँसमेत भएको संवत् २०६३ सालको रिट नं. ३३२८ को परमादेश मुद्दा फैसला मिति २०६५(१)३०१२, संयुक्त इजलास, सर्वोच्च अदालत।

गरी चेतावनी दिने र त्यति गर्दा पनि भीड हटेन र गोली चलाउनुपर्ने नै भयो भने घुँडामुनि पर्ने गरी गोली चलाउनको निमित्त आदेश लेखी सही गरी दिने” भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

सुरक्षा निकायबाट शान्ति-सुरक्षा कायम गर्नलाई गोली हान्नुपूर्व उपरोक्त कानुनी व्यवस्थाअनुसार भीडलाई कुनै प्रकारको पूर्वचेतावनी दिई स्थिति नियन्त्रण गर्न प्रयोग गरिने गैरघातक उपायहरू अर्थात् लाठीचार्ज, पानीको फोहरा, अश्रुग्यास, गिरफ्तार, हवाई फायर आदिको प्रयोग गर्नुपर्नेमा सो बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन नगरी सुरक्षा निकायबाट मानव-अधिकारको ठाडो उल्लङ्घन गरी संविधान तथा कानूनको पालना गरेको अवस्था देखिन आएन । नागरिकको जीउ-ज्यानको सुरक्षा गरी राज्यमा शान्तिसुरक्षा र अमनचयन कायम राखी कानून कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार अधिकारीद्वारा कानून बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन नगरी बल प्रयोग गरी नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हक समेतको ठाडो उल्लङ्घन गरी बिनाहतियार शान्तिपूर्वक भेला भएको जुलुसमाथि जथाभावी तरिकाले गोली चलाउँदा निवेदकको बाबु उमेशचन्द्र थापाको मृत्यु भएको अवस्थामा सुरक्षा निकायले कर्तव्यपालनाको सिलसिलामा मृत्यु हुन गएको भन्ने विपक्षीले लिखित जवाफमा लिएको जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन ।

प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक तर्फबाट पीडकलाई न्यायको दायरामा ल्याई अभियोजन गर्ने र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिलाई पाऊँ भन्ने रहेको र विपक्षी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दाङको तर्फबाट परेको लिखित जवाफमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ विद्यमान रहेको हुँदा सो सम्बन्धी कानून निर्माण गरी जारी गर्नुपर्ने आवश्यकता नरहेको भन्ने देखिन्छ । तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(४) बमोजिम “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन । त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारित गरे बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।” भन्ने संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिए वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरेबापत क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा विधायिकाले यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३(१) अनुसार “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन” भन्ने व्यवस्था गरी सोही ऐनको दफा ४ ले “नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कुनै व्यक्तिलाई यातना दिएको ठहरेमा पीडित व्यक्तिलाई यस ऐन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।” भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

उक्त कानूनमा भएको व्यवस्थालाई हेर्दा, बिना हातहतियार शान्तिपूर्ण जुलुसमाथि सुरक्षाफौजले प्रतिकारस्वरूप जथाभावी चलाएको गोलीबाट मृत्यु भएको व्यक्तिका आश्रितपरिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा विपक्षीले भने जस्तो यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेट्ने अवस्था देखिन आउँदैन ।

राज्यको तर्फबाट शान्तिसुरक्षा एवं जनताको जीउ-धनको सुरक्षार्थ खटिएका सुरक्षानिकायबाट संविधानप्रदत्त नागरिकको विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता एवं बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रतामा आघात पुऱ्याउने उद्देश्यबाट शान्तिपूर्ण जुलुसमाथि गैरकानुनी रूपले जथाभावी गोली चलाई निर्दोष नागरिकको मृत्यु हुन गएबाट आश्रित परिवारमा पुग्न गएको क्षतिको सम्बन्धमा राज्यको तर्फबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नेसम्बन्धमा हालसम्म पनि छुट्टै कानून नबन्नु प्रजातान्त्रिक राष्ट्रको लागि विडम्बना नै मान्नुपर्छ ।

अतः सरकारको जिम्मेवार निकायहरूबाट मानवीय कानूनको उल्लङ्घन गरी निर्दोष नागरिकहरूको हत्याको सम्बन्धमा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुको साथै यस प्रकृतिका विवादहरूमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सल्लाह-सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्थासमेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून बनाउनेतर्फ यथाशीघ्र पहल गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ ।..”

२.१.२. खेतराज लामिछानेको मुद्दा: खेतराज लामिछानेको हकमा पिता गोपालप्रसाद लामिछाने विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत भएको परमादेश समेत मुद्दामा^{११}:- रूघाखोकी लागेको कारण नुवाकोट जिल्ला बागेश्वरी गाविस वडा नं. ३ स्थित आफ्नो घरबाट औषधी किन्न भनी औषधी पसलमा गइरहेको अवस्थामा खेतप्रसाद

^{११} नुवाकोट जिल्ला बागेश्वरी गाविस वडा नं. ३ वस्ने खेतराज लामिछानेको हकमा ऐ.ऐ. वस्ने निजका एकाघरका पिता गोपालप्रसाद लामिछाने विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत भएको परमादेश समेत मुद्दा, संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०२३९, निर्णय मिति: २०६३/०७/०९/१२, सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास ।

लामिछानेलाई घरनजिकै मिति २०५८।७।२३ गते सुरक्षाफौजले गोली हानी घाइते बनाएको र नियन्त्रणमा लिई केही घण्टापश्चात् पुनः गोली हानी गैरकानुनी ढंगले हत्या गरेको; निवेदकले जिल्ला प्रशासन कार्यालय नुवाकोटमा निर्दोष मृतक खेतप्रसाद लामिछानेलाई गोली हानी हत्या गरिएको हुँदा उक्त घटनाको व्यापक छानबिन गरी न्यायोचित क्षतिपूर्ति दिलाइपाउन मौखिक रूपमा जाहेर गरेकोमा हालसम्म सम्बन्धित निकायबाट न्यायोचित क्षतिपूर्ति प्राप्त नगरेको जनाउँदै, विपक्षीहरूद्वारा गरिएको उक्त ज्यान लिने कार्यले प्रचलित नेपाल कानून तथा संविधान, नेपाल पक्ष भएका मानव-अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा प्रत्याभूत अधिकार र नागरिक सुरक्षार्थ खटिएका सुरक्षा व्यक्ति वा फौजले पालना गर्नुपर्ने आधारभूत आचारसंहिताको ठाडो उल्लङ्घन भएको दाबी गर्दै, विपक्षीहरूबाट हत्या गरिएका कार्य पूर्णतः गैरकानुनी र स्वेच्छाचारी भएकोले १) यस हत्याबाट निवेदक लगायत आश्रित परिवारमा पुग्न गएको क्षति र असरबापत विपक्षीहरूबाट उचित क्षतिपूर्ति भराइपाउन । २) कानूनले तोकेको न्यूनतम शर्त र मापदण्डको कुनै वास्ता नगरी स्वेच्छाचारी ढङ्गले बलको प्रयोग गरी निर्दोष नागरिक उपर गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सैनिक सुरक्षाअधिकारीलगायत सङ्लग्न सुरक्षाफौजका अधिकारीलाई हदैसम्मको दण्डसजाय र जरिवाना गराइपाउन । ३) कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीद्वारा भएका गैरकानुनी कार्य वा लापरवाहीबाट नागरिकलाई कुनै पनि क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति नागरिकले राज्य र पीडित पक्षबाट दाबी गरी भराई लिन सक्ने सम्बन्धमा छुट्टै दण्डहीनता अन्त्य गर्नेसम्बन्धी कानूनको निर्माण गरी लागू गर्नु भन्ने आदेश जारी गरिपाउन । र ४) उल्लिखित क्षतिपूर्ति निर्धारण, घटनाको स्वतन्त्र छानबिन लगायत अन्य आवश्यक कार्यको प्रयोजनको लागि आवश्यकता अनुसार एउटा छुट्टै कार्यदलको गठन गरी पाउन परमादेशलगायत जुनसुकै उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गर्न माग गर्दै रिटनिवेदन दायर गरिएकोमा अदालतबाट निम्नानुसारको व्याख्या भएको देखिन्छ:-

“प्रत्येक लोककल्याणकारी राज्यको मुख्य उद्देश्य भनेको नै आफ्ना नागरिकको जीउ-धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु रहेको हुन्छ। यस्तो दायित्व तथा जिम्मेवारी बहन गर्ने निकायले नै कानूनको ठाडै उल्लङ्घन गरी स्वेच्छाचारी तवरबाट निर्दोष नागरिकको गोली हानी हत्या गरेको भन्ने निवेदन दाबी रहेको अवस्था र सोलाई अन्य तथ्यगत प्रमाणहरूसमेतले पुष्टि गरेको अवस्थामा केवल विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट निवेदन-दाबीलाई अस्वीकार गर्दैमा मृतक निज खेतप्रसाद लामिछानेलाई सुरक्षाफौजले गोली हानी मारेको रहेनछ, अर्थात् निजलाई मार्नमा सुरक्षाफौजको सङ्लग्नता रहेनछ, भन्न सकिने अवस्था देखिन आएन। आफ्नो कार्यबाट मरे मारेको होइन भनी जिकिर लिने सुरक्षाफौज तथा राज्यपक्षले आफ्नो नागरिक के-कति कारणबाट कसरी मर्न गएको रहेछ, सो बारेमा खोजी-अनुसन्धान गरी अरुकै कर्तव्यबाट यदि मर्न गएको रहेछ, भने मौकैमा आवश्यक रूपमा छानबिन गरी कारवाही गर्नेतर्फ पहल गर्नुपर्नेमा राज्यपक्षले सोतर्फ आफ्नो दायित्वसमेत निर्वाह गरेको नदेखिएको अवस्थामा मृतक खेतप्रसाद लामिछानेको मृत्यु सुरक्षाफौजले गोली हानेको कारणबाट नभई अन्य कारणबाट भएको रहेछ, भनी भन्न मिल्ने अवस्था देखिन आएन। सामान्य अवस्थामा वा द्वन्द्वको समयमा समेत राज्यको नागरिकहरूप्रति के-कस्तो दायित्व हुने रहेछ, भन्नेसम्बन्धमा हेर्दा, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा नै प्रत्येक नेपाली नागरिकको आधारभूत मानव-अधिकार सुरक्षित गरी कानुनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने प्रतिबद्धता गरेको पाइन्छ। सोही संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक शीर्षकअन्तर्गत धारा १२(१) मा कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको र त्यस्तै धारा १४ अन्तर्गत रहेको फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकअन्तर्गत उपधारा १ मा तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि उपरोक्त २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत मौलिक अधिकारलाई थप सुरक्षित गरेको पाइन्छ। यसको प्रस्तावनामा नै नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव-अधिकार तथा कानुनी राज्यको अवधारणाप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ।

त्यस्तै, मानव-अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा ३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको र सोलाई नेपालले अनुमोदन गरेको; साथै, नेपाल पक्षराष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता र सुरक्षा व्यक्तिको अन्तरनिहित तथा नैसर्गिक अधिकारको रूपमा रहेको भनी उद्घोष गर्दै कानूनद्वारा यो अधिकारको रक्षा गर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्षराष्ट्रउपर सुम्पदै, कसैको पनि स्वेच्छाचारी किसिमले जीवनहरण नगरिने सुनिश्चितता उक्त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले प्रदान गरेको पाइएको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेको यस्तो सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था गरेकोले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेको यो दस्तावेजले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था समेत रहन जाँदैन।

माथि उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजसमेतबाट पनि व्यक्तिको मौलिक हकको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको संरक्षण गर्ने अन्तिम दायित्व राज्यमा नै निहित रहने कुरामा कुनै विवाद रहन। यस्ता दायित्व र जिम्मेवारी बोकेको राज्यपक्षले निःशस्त्र रूपमा रहेका आफ्नो निर्दोष नागरिकलाई कानूनको न्यूनतम शर्तहरूसमेतको पालना नगरी गोली हानी सामान्य नागरिकको निर्ममतापूर्वक हत्या गरेको पाइएको उक्त कार्यलाई कानुनी रूपमा प्रयोग भए गरेको नभई गैरकानुनी र स्वेच्छाचारी रूपमा भए गरेको कार्य रहेछ, भनी मान्नुपर्ने देखिन आयो।

तसर्थ, रिटनिवेदनमा उल्लेख भएबमोजिम यी निवेदकको आफन्त मृतकलाई राज्यपक्षले नै गैरकानुनी तथा स्वेच्छाचारी ढङ्गले गोली हानी हत्या गरेको हो वा होइन भन्ने कुरा स्पष्टताका साथ राज्यले एकिन गर्नुपर्ने हुन्छ। नागरिकको अवस्थाबारे हलुका तवरले राज्यले पन्छिन मिल्दैन। सो घटनाबाट मृतकको आश्रित परिवारमा पुग्न गएको क्षति र असरबापत निज मृतकको आश्रित परिवारलाई विपक्षी राज्यपक्षबाट उचित र सम्मानजनक रूपमा क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने हो वा होइन सो सम्बन्धमा सो घटनाको स्वतन्त्र छानबिन र क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि अध्ययन-अनुसन्धान गरी आवश्यक कार्य गर्न राज्यपक्षबाट नै यो आदेशको जानकारी प्राप्त भएको मितिले दुई महिनाभित्र स्वतन्त्र र निष्पक्ष व्यक्तिको संयोजकत्वमा त्यस्ता स्वतन्त्र र निष्पक्ष व्यक्ति कायम रहने गरी एउटा उच्चस्तरीय कार्यदल गठन गर्नु गराउनु र सो कार्यदलले आफ्नो कार्य सम्पन्न गरी प्रतिवेदन पेश गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उक्त प्रतिवेदनले राज्यपक्षलाई दोषी ठहर गरेमा क्षतिपूर्ति तथा राहत यकिन गरी मृतकको आश्रित परिवारलाई राज्यपक्षबाट उपलब्ध गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। साथै, राज्यपक्षबाट हुने यस्ता गैरकानुनी तथा लापरवाहीपूर्वक काम-कारबाहीबाट भविष्यमा आफ्ना नागरिकलाई हुन सक्ने क्षति तथा असर बापत नागरिक तथा निजको आश्रित परिवारले त्यस्तो क्षतिपूर्ति राज्य तथा पीडक पक्षसमेतबाट दावी गरी भराई लिन सक्ने गरी क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ।

२.१.३ जोगीमाराका पीडितको मुद्दा: दिल्ली प्रजासमेत १७ जनाको हकमा निजहरूका नातेदारहरू विरूद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री

तथा तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको परमादेश मुद्दामा^{१२}:- कालिकोट जिल्लास्थित कोटवाडा विमानस्थल निर्माण कार्यमा सङ्लग्न भइरहेका मजदूरहरूलाई २०५८।११।१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतङ्ककारीसँगको मुठभेडको हवाला दिई निर्दोष व्यक्तिहरूको गैरकानुनी ढङ्गले गोली हानी सामूहिक हत्या गरिएको र मृतकका आश्रित परिवारहरूले उचित क्षतिपूर्ति भराई पाउन माग गरी २०६२।६।६ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धादिङ बेसीमा निवेदन दिएकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय धादिङबाट मिति २०६२।६।७ र मिति २०५८।११।१२ मा कालिकोट जिल्लाको कोटवाडा विमानस्थल निर्माण कार्यमा सङ्लग्न १७ जनालाई सेनाद्वारा मारिएको भनिएका मजदूरका परिवारलाई हालसम्म सरकारबाट कुनै राहत प्राप्त नगरेकोले सो सम्बन्धमा के कारवाही भइरहेको छ ? जानकारी उपलब्ध गराइदिनु भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय कालिकोटलाई पटक-पटक पत्र पठाइएकोमा कुनै जानकारी नदिनुको साथै हालसम्म कुनै क्षतिपूर्तिसमेत नदिइएकोले विपक्षीबाट नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२, १४ र १८ द्वारा प्रत्याभूत हक समेतको ठाडो उल्लङ्घन गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव-अधिकार तथा मानवीय कानूनविपरीत निवेदकहरूका आफन्तहरूको हत्या हुन गएबाट आश्रित परिवारहरूले प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अभाव रहेको कारण देखाई रिटनिवेदन दायर गरेका थिए। उक्त रिटमा विपक्षीहरूबाट उचित क्षतिपूर्ति भराई कानूनले तोकेको न्यूनतम शर्त र मापदण्डको समेत कुनै वास्ता नगरी स्वेच्छाचारी ढङ्गले बल प्रयोग गरी निर्दोष नागरिकउपर जथाभावी गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सुरक्षा अधिकारीलाई हद्दसम्मको सजाय गरी पीडितलाई भएको क्षति भराइलिन सक्ने सम्बन्धी छुट्टै कानूनको निर्माणसमेत गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गर्न समेत माग गरिएको पाइन्छ। सो रिटमा निर्णय गर्नेक्रममा अदालतबाट निम्नानुसार व्याख्या गरिएको देखिन्छ:-

“तत्काल बहाल रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ को उपधारा (१) अनुसार “कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन।” भन्ने व्यवस्थाको साथै उपधारा (२)(ड) ले “कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता” सबै नागरिकलाई प्रदान गरेको छ भने सोही बमोजिमको व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ मा स्वतन्त्रताको हकअन्तर्गत राखी संविधानद्वारा प्रत्याभूत मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ।

विपक्षीमध्येको नेपाली जंगी अड्डा भद्रकाली, काठमाडौंको लिखित जवाफमा नेपाली सेनाको कोर्ट अफ इन्क्वायरी बोर्डले कोटवाडा घटनाको सम्बन्धमा सत्य कुरा पत्ता लगाउन घटनामा सङ्लग्न सैनिक व्यक्तिहरू र कोटवाडा धावनमार्ग निर्माण कार्यको ठेक्का लिएका ठेकेदार समेतको बयान लिई अनुसन्धान कार्य पूरा गरी घटनाको यथार्थ छानबिन गरिसकेको र सोही बोर्डले उक्त घटनामा दोहोरो भीडन्तमा परी मर्न गएका निर्दोष व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनुपर्ने भनी रायसमेत पेश भई सोही रायअनुसार क्षतिपूर्तिको निमित्त सम्बन्धित निकायमा लेखापढीसमेत भइसकेको भन्ने देखिन्छ।

अदालतको आदेशानुसार क्षतिपूर्तिर्तर्फको कारवाही कुन अवस्थामा छ भनी सोधिएकोमा नेपाली सेनाले उपलब्ध गराएको जवाफमा मिति २०५८।११।१२ गते कालिकोट जिल्लाको कोटवाडास्थित निर्माणाधीन विमानस्थलमा नेपाली सेना र आतङ्ककारीबीचको दोहोरो भीडन्तमा परी विमानस्थल निर्माण कार्यमा सङ्लग्न स्थानीय १७ जना मजदुर समेत जम्मा ३४ जना गैरसैनिक मजदूरहरूको मृत्यु भएको घटनाको सम्बन्धमा मृतकहरूको नजिकको हकवालालाई क्षतिपूर्ति दिलाइदिनेतर्फ रक्षा मन्त्रालय सिंहदरवारलाई नेपाली सेना जंगी अड्डाको प.सं. ११९७६ मिति २०६४।१२।८ गते पत्र पठाई अनुरोध गरिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ भने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय, योजना तथा अनुगमन शाखाको मिसिलसङ्लग्न मिति

^{१२} धादिङ जिल्ला, जोगीमारा गा.वि.स. वडा नं. ५ वस्ने स्व. दिल्ली प्रजासमेत १७ जनाको हकमा निजहरूका नातेदारहरूविरूद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवार काठमाडौंसमेत भएको परमादेश मुद्दा, २०६३ सालको रि.नं. ३४४८, फैसला मिति २०६४।०१।२०।२, सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास।

२०६४।४।२७ को पत्र हेर्दा द्वन्द्वपीडितलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६१ को २.१.२ अनुसार “सुरक्षा कारवाहीको क्रममा दुर्घटना भई निर्दोष नागरिकको मृत्यु हुन गएमा मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रतिमृतक १ लाखका दरले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने” व्यवस्था रहेकोमा दिल्ली प्रजासमेतको विषयमा सुरक्षा समिति, कालिकोट र प्र.जि.अ. कालिकोटबाट कुनै सिफारिस भई आएको अभिलेखबाट देखिन नआएको भनेबाट मृतकका आश्रित परिवारलाई द्वन्द्वपीडितलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६१ अनुसारको आर्थिक सहायता हालसम्म उपलब्ध गराएको अवस्था देखिन आउँदैन ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(घ) बमोजिम “सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने ।” गरी राज्यको दायित्व रहेको देखिन्छ । संविधान लागू भएको यति धेरै समय भईसक्दा पनि हालसम्म सरकारको तर्फबाट सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवताविरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा संविधानद्वारा गठन गर्ने भनिएको उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको पाइँदैन ।

विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय कालिकोट समेतका लिखित जवाफमा मिति २०६२।०।२६ मा सुरक्षा समितिको बैठक बसी घटनाको वास्तविकता यकिन गर्न केन्द्रीय एवं क्षेत्रीयस्तरबाट अनुसन्धान टोली गठन गरी यकिन गर्ने भनी निर्णय भएकोले नियमानुसार हुने नै छ भनी लेखिआएको पाइन्छ भने विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान सह-न्यायाधिवक्ताबाट निवेदकका आश्रित परिवारलाई पर्न गएको क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा राज्यको तर्फबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नको लागि यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को व्यवस्था भएको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलाप कायम गर्न उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भनी राज्यको तर्फबाट प्रतिबद्धता व्यक्त भएको जिकिर लिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत निवेदन दिँदाका बखत बहाल रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(४) बमोजिम “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसंग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन । त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानुनले निर्धारित गरे बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ” भन्ने संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिए वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरेबापत क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा विधायिकाले यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को निर्माण गरी लागू गरेको पाइन्छ । यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३(१) अनुसार “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन” भन्ने व्यवस्था गरी सोही ऐनको दफा ४ ले “नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कुनै व्यक्तिलाई यातना दिएको ठहरेमा पीडित व्यक्तिलाई यस ऐन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ” भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

यसैगरी, तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(२) (ङ) ले नागरिकलाई पेशा, रोजगार गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको र रोजगारको लागि कालिकोट जिल्लास्थित कोटवाडा एयरपोर्ट निर्माण कार्यको लागि मजदूरी गर्न गएका निर्दोष नागरिकहरूलाई सुरक्षाफौजले जथाभावी चलाएको गोली लागि सामूहिक हत्या गरेकोले नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकसमेतबाट वञ्चित गरेको र मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेट्न नसकेको अवस्थामा विपक्षीको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ एवं बहसको क्रममा लिइएको जिकिरबाट निवेदकका आश्रितपरिवारलाई राज्यको तर्फबाट प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा विद्यमान कानुनी व्यवस्था पर्याप्त भएको भन्न मिल्ने देखिन आउँदैन ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(घ) अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्च स्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भनी राज्यको दायित्व तोकिएकोमा संविधान लागू भएको यति समय भइसक्दासमेत राज्यको तर्फबाट उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था बमोजिमको उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको समेत पाइँदैन भने विपक्षीहरूले भनेभैं घटनाको वास्तविक छानबिन गरी पीडितपरिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नको लागि आवश्यक प्रक्रियामा रहेको भने तापनि हालसम्म पनि मृतकका आश्रित परिवारलाई कुनै क्षतिपूर्ति प्रदान गरेको वा गर्नेतर्फ कुनै पहल भएको अवस्था समेत देखिँदैन ।

अतः सरकारको जिम्मेवार निकायहरूबाट मानवीय कानुनको उल्लङ्घन गरी निर्दोष नागरिकहरूको हत्याको सम्बन्धमा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुको साथै, यस प्रकृतिका विवादहरूमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सल्लाह-सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्थासमेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानुन बनाउनेतर्फ यथाशीघ्र पहल गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ । ...”

२.१.४. काउले घटनाको मुद्दा: परिमाण तामाङसमेत पाँचजनाको हकमा निजहरूका आफन्तहरू विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत भएको परमादेश मुद्दामा:^{१३} कालगतीले मृत्यु भएका नातेदारको घेवा (काजक्रिया) मा सरिक हुन गएका निवेदकहरूका निर्दोष मृतक व्यक्तिहरू घेवास्थलबाट मिति २०५९।०।११ गते राति करिब १:२० बजे घर फर्कदै गरेको अवस्थामा नुवाकोट जिल्ला, काहुले गा.वि.स. वडा नं. ४ बालगाउँमा अस्थायी क्याम्प खडा गरी बसेका सुरक्षाफौजले माओवादीको आशङ्कामा गैरकानुनी ढंगले गोली हानी हत्या गरेको र निवेदकहरूले उचित क्षतिपूर्ति भराई पाउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय नुवाकोटमा 'मृतक परिमाण तामाङ, जीतबहादुर तामाङ, चन्द्रबहादुर तामाङ, चोक्ता भन्ने चन्द्रबहादुर तामाङ र कान्छा तामाङ माओवादी आतङ्ककारी क्रियाकलापमा सङ्लग्न नभएको निर्दोष व्यक्तिलाई गोली हानी हत्या गरिएको हुँदा उक्त घटनाको व्यापक रूपमा छानबिन गरी न्यायोचित क्षतिपूर्ति दिलाई पाउं' भन्ने निवेदन गरेकामा हालसम्म सम्बन्धित निकायबाट न्यायोचित क्षतिपूर्ति प्राप्त नगरेको, साथै, विपक्षीद्वारा निवेदकहरूको मृतक व्यक्तिहरूको ज्यान लिने कार्यले प्रचलित नेपाल कानून तथा संविधान, नेपाल पक्ष भएको मानव-अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा प्रत्याभूत अधिकार र नागरिकको सुरक्षार्थ खटिएका सुरक्षा व्यक्ति वा फौजले पालना गर्नुपर्ने आधारभूत आचारसंहिताको ठाडो उल्लङ्घन भएको जनाउँदै:- उचित क्षतिपूर्ति भराई पाउन; कानूनले तोकेको न्यूनतम शर्त र मापदण्डको कुनै वास्ता नगरी स्वेच्छाचारी ढंगले बलको प्रयोग गरी निर्दोष नागरिक उपर गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सैनिक सुरक्षा अधिकारीलगायत सङ्लग्न सुरक्षाफौजका अधिकारीलाई हदैसम्मको दण्डसजाय र जरिवाना गराई पाउन; कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीद्वारा भएका गैरकानुनी कार्य वा लापरवाहीबाट नागरिकलाई कुनै पनि क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति नागरिकले राज्य र पीडित पक्षबाट दाबी गरी भराई लिन सक्नेसम्बन्धमा छुट्टै दण्डहीनता अन्त्य गर्ने सम्बन्धी कानूनको निर्माण गरी लागू गर्नु भन्ने आदेश जारी गरी पाउन; र उल्लिखित क्षतिपूर्ति निर्धारण, घटनाको स्वतन्त्र छानबिनलगायत अन्य आवश्यक कार्यको प्रयोजनको लागि आवश्यकता अनुसार एउटा छुट्टै कार्यदलको गठन गरी पाउन माग गरिएकोमा अदालतले गरेको व्याख्या निम्नानुसार छ:-

प्रत्येक लोककल्याणकारी राज्यको मुख्य उद्देश्य भनेको नै आफ्ना नागरिकको जीउ-धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु रहेको हुन्छ। यस्तो दायित्व तथा जिम्मेवारी बहन गर्ने निकायले नै फायर खोलेको कारण नागरिकको गोली हानी हत्या हुन गएको भन्ने विषयमा कुनै विवाद नभई लिखित जवाफबाट स्वीकार गरेको देखिन आयो। सुरक्षाफौजले सुरक्षार्थ खोलेको फायरबाट गोली लागी निज मृतकहरूको मृत्यु भएको भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ। सामान्य अवस्थामा वा द्वन्द्वको अवस्थामासमेत राज्यको नागरिकहरूप्रति के-कस्तो दायित्व हुने रहेछ भन्नेसम्बन्धमा हेर्दा, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा नै प्रत्येक नेपाली नागरिकको आधारभूत मानव-अधिकार सुरक्षित गरी कानुनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने प्रतिबद्धता गरेको पाइन्छ। सोही संविधानको धारा ३ मा मौलिक हक शीर्षकअन्तर्गत धारा १२(१) मा कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको र त्यस्तै धारा १४ अन्तर्गत रहेको फौजदारी न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि उपरोक्त २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत मौलिक अधिकारलाई थप सुरक्षित गरेको पाइन्छ। यसको प्रस्तावनामा नै नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव-अधिकार तथा कानुनी राज्यको अवधारणाप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै, मानव-अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको र सोलाई नेपालले अनुमोदन गरेको, साथै नेपाल पक्षराष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता र सुरक्षा व्यक्तिको अन्तरनिहित तथा नैसर्गिक अधिकारको रूपमा रहेको भनी उद्घोष गर्दै कानूनद्वारा यो अधिकारको रक्षा गर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्ष उपर सुम्पदै कसैको पनि स्वेच्छाचारी किसिमले जीवनहरण नगरिने सुनिश्चितता उक्त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले प्रदान गरेको पाइएको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेको यस्तो सन्धि-सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था गरेकोले नेपालसमेत स्वीकार गरिसकेको यो दस्तावेजले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्थासमेत रहन जाँदैन।

माथि उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजसमेतबाट पनि व्यक्तिको मौलिक हकको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको संरक्षण गर्ने अन्तिम दायित्व राज्यमा नै निहित रहने कुरामा कुनै विवाद रहेन। यस्तो दायित्व र जिम्मेवारी बोकेको राज्यपक्षले नै निःशस्त्ररूपमा रहेका आफ्ना नागरिकलाई सङ्कटकाल घोषणा गरेको अवस्थामा सुरक्षा बेस क्याम्पतर्फ लक्षित गरी आएका भन्दै कानूनको न्यूनतम शर्तहरूसमेतको पालना नगरी शङ्काको भरमा बल प्रयोग गरी गोली हानी सामान्य नागरिकको निर्ममतापूर्वक हत्या गरेको पाइएको उक्त कार्यलाई कानुनी रूपमा प्रयोग भए गरेको नभई गैरकानुनी र स्वेच्छाचारी रूपमा भए गरेको कार्य रहेछ भनी मान्नुपर्ने देखिन आयो।

तसर्थ, रिटनिवेदनमा उल्लेख भएबमोजिम यी निवेदकका आफन्त मृतकहरूलाई राज्यपक्षले नै गैरकानुनी तथा स्वेच्छाचारी ढङ्गले गोली हानी हत्या गरेको भन्ने कुरा माथि उल्लिखित आधार-कारणसमेतबाट पुष्टि हुन आएको देखिदा सो घटनाबाट

^{१३} नुवाकोट जिल्ला काहुले गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने परिमाण तामाङसमेत ५ जनाको हकमा निजहरूका आफन्तहरूविरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत भएको परमादेश समेत मुद्दा, संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०२३८, फैसलामिति २०६३।०।०९।२, सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास।

मृतकहरूको आश्रित परिवारमा पुग्न गएको क्षति र असरबापत निज मृतकहरूको आश्रित परिवारलाई विपक्षी राज्यपक्षबाट उचित र सम्मानजनक रूपमा क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा सो घटनाको स्वतन्त्र छानबिन र क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि अध्ययन-अनुसन्धान गरी आवश्यक कार्य गर्न राज्यपक्षबाट नै यो आदेशको जानकारी प्राप्त भएको मितिले दुई महिनाभित्र स्वतन्त्र र निष्पक्ष व्यक्तिको संयोजकत्वमा त्यस्ता स्वतन्त्र र निष्पक्ष व्यक्तिको कायम रहने गरी एउटा उच्चस्तरीय कार्यदल गठन गर्नु गराउनु र सो कार्यदलले आफ्नो कार्य सम्पन्न गरी प्रतिवेदन पेश गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएबमोजिमको क्षतिपूर्ति तथा राहत मृतकका आश्रित परिवारलाई राज्यपक्षबाट उपलब्ध गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। साथै, राज्यपक्षबाट हुने यस्ता गैरकानुनी तथा लापरवाहीपूर्वक काम-कारवाहीबाट भविष्यमा आफ्ना नागरिकलाई हुन सक्ने क्षति तथा असरबापत नागरिक तथा निजको आश्रित परिवारले त्यस्तो क्षतिपूर्ति राज्य तथा पीडक पक्षसमेतबाट दावी गरी भराई लिन सक्ने गरी क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ।

२.१.५. जयकिशोर लाभको मुद्दा: जयकिशोर लाभविरूद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा, जनकपुर भएको मुद्दा^{१४}मा:- तमाम राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी र संवैधानिक व्यवस्थाको विपरीत सुरक्षाकर्मीका मानिसहरूले २४ वर्षीय निर्दोष दीपु भनिने संजीवकुमार कर्णलाई दिनदहाडै गिरफ्तार गरी २ वर्ष ३ महिनासम्म स्थिति सार्वजनिक नगरी निज समेत ५ जनालाई गैरन्यायिक हत्या गरी लाससमेत बेपत्ता पारेकोले सो अपराधजन्य कार्यमा सङ्लग्न अभियुक्तहरूको नामसमेत किटानीरूपमा उल्लेख गरी विपक्षी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त गरेकोमा सोउपर अनुसन्धान नगरी कानूनको शासनको उपहास गर्दै दण्डहीनतालाई बढावा दिइरहेको विपक्षी निकायको क्रियाकलापबाट ऐतिहासिक जनआन्दोलनको भावनाबाट आएको संविधानको प्रस्तावनामा उल्लिखित कानुनी राज्यको अवधारणा, धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत समानताको हक र धारा ३३ (ग) मा राज्यको दायित्वको रूपमा उल्लिखित आधारभूत मानव-अधिकारको सम्मान गर्ने र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै जाने भन्ने व्यवस्थाको उल्लङ्घन हुनाको साथै ICCR को धारा ३ क, ग को समेत उल्लङ्घन भएबाट सो हक अधिकारको प्रचलन गराउन तथा विपक्षी निकायलाई कानूनले तोकेको दायित्व परिपालना गराउन माग गर्दै परमादेशलगायत जो चाहिने आदेश जारी गरी अनुसन्धानको काम यथाशीघ्र अगाडि बढाउने व्यवस्था मिलाई पाउन माग गरिएकोमा अदालतले निम्नानुसार व्याख्या सहितको आदेश गरेको देखिन्छ:-

“कानूनले कर्तव्य निर्धारण गरेको सार्वजनिक निकायले त्यो कर्तव्य परिपालन गर्न इन्कार गरेमा वा अनिच्छा देखाएमा परमादेश जारी हुने हो। यस सिद्धान्तको कसीमा प्रस्तुत विवादलाई निरोपण गर्नुपर्ने स्थिति छ। प्रहरी कार्यालय राज्यको एउटा अङ्ग भएकोमा विवाद छैन। राज्यले आफूमा अन्तरनिहित अपराधको नियन्त्रण, अनुसन्धान र कारवाही जस्ता कानुनी कर्तव्य परिपालन गर्न नै प्रहरी कार्यालयजस्ता निकायको स्थापना र सञ्चालन गरेको हुन्छ। अपराध हुन नदिनु र भएमा अनुसन्धान, तहकिकात गरी दोषीलाई सजाय दिलाउन सप्रमाण अदालतमा पेश गर्नुपर्ने कानुनी कर्तव्यबाट राज्य पन्छिन सक्तैन। यही कानुनी कर्तव्य परिपालन गर्न नै राज्यले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ हुँदै हाल २०४९ तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०१८ हुँदै हाल २०५५ प्रचलनमा ल्याएको छ। कानूनको महत्त्व नै यिनको परिपालनामा रहेको हुन्छ। कानून परिपालन गर्नकै लागि हुन्छन्। राज्यद्वारा विधायिकी अधिकारको अनुसरण गर्दै जारी गरेका कानूनलाई परिपालन गराउने कर्तव्य राज्यको सञ्चालक सरकार र यसका मातहत निकाय (एजेन्सी) को हो।

कानूनको परिपालनमा नै कानूनको शासन वा विधिको शासनको अवधारणाले साकार रूप लिन्छ। दण्डहीनता कानूनको शासनको मूल दुश्मन हो। त्यसैले, दण्डहीनता कानूनको आँखामा एउटा निन्दनीय कार्य हो। दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने गराउने कानुनी कर्तव्य पनि सरकारकै हो। सरकार र यसका मातहत निकायले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने कुनै कार्य गर्दछन् वा आचरण प्रदर्शित गर्दछन् भने यस्तो कार्य न्यायिक परीक्षणको विषय बन्दछ। अपराधले कुनै पनि रूपमा प्रोत्साहन पाउनु हुँदैन भने अपराध गर्नेले कुनै पनि किसिमको संरक्षण पाउनु हुँदैन। यसो हुन नसके कानूनको शासनको मर्म मर्म पुग्दछ। कानूनद्वारा निषेधित आपराधिक कार्य जो-कोहीबाट भए पनि ऊ कानूनको परिधिमा आउने पर्दछ। पद, बर्दी, पोशाक र ओहदा कसैको पनि रक्षाकवच हुन सक्तैन। कानूनको आँखामा अपराध केवल अपराध हो र हर अपराधी केवल अपराधी, त्यसैले हर अपराधी सजायका भागी हुन्छन्।

प्रस्तुत विवादमा एउटा नागरिक आफ्नो छोराको गैरकानुनी हत्या भएको जाहेरी लिएर सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ (१) र ३(२) ले निर्धारित गरेको मार्गको अनुशरण गर्दै जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषामा गएको मिसिलबाट देखिन्छ। यसरी प्राप्त दरखास्तलाई सोही ऐनको दफा ३(४) अनुसार तोकिएको ढाँचाको दर्ता-किताबमा दर्ता गरी राख्नुपर्ने कानुनी कर्तव्यलाई विधिकर्ताले बाध्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेको छ। तर, प्रस्तुत उक्त जाहेरी दरखास्तलाई “विशेष आन्तरिक दर्ता”

^{१४} जयकिशोर लाभविरूद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा, जनकपुर भएको संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०६३-WO-०६८१ भएको परमादेश मुद्दामा संयुक्त इजलासको आदेशमिति २०६३/१०/२०/२, निं. ८०७९, नैकाप २०६६, अंक २, पृ. २८४-२९५।

भनी (पछ्याडि) जनाइएको सम्म मिसिलबाट देखिन्छ। यस्तो कार्यलाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३ द्वारा निर्धारित कानुनी कर्तव्य परिपालन गरेको मान्न सकिन्छ।

जाहेरी दरखास्त दर्ता गरेपछि प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने, अपराधी उम्कन नदिने तथा तहकिकात गरी सबुद-प्रमाण सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा वर्णित छन्। अनुसन्धान-तहकिकात गर्नु भनेको जाहेरी दरखास्तसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको सत्यान्वेषण गर्नु हो। अपराध भयो भएन, अपराध भएको भए कोबाट कसरी भयो भन्ने कुराको अनुसन्धान र प्रमाण सङ्कलन गर्नु र सरकारी वकीलको सहयोगमा एउटा निष्कर्षमा पुग्नु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको अनिवार्यरूपले निर्वाह गर्नुपर्ने कानुनी कर्तव्य हो।

कर्तव्यको परिपालनमा तदारूकता देखिनुपर्दछ। तदारूकता नदेखिनु कर्तव्य-पालनप्रति अनिच्छा प्रकट गर्नु हो। प्रस्तुत विवादमा लिखित जवाफमा अनुसन्धान भइरहेको भनिने पनि सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन र नियमद्वारा निर्धारित अनुसन्धानका कुनै पनि चरणमा प्रवेशसम्म गरिएको मिसिलबाट देखिँदैन। यसरी कानुनद्वारा अनुसन्धान गर्ने कर्तव्य तोकिएको निकायको लामो समयसम्म कर्तव्यपालनप्रतिको उदासीनतालाई कानुनी कर्तव्य पालनप्रति अनिच्छा मान्नुपर्दछ। कानुनी कर्तव्यको पालना सार्वजनिक निकायको इच्छा र अनिच्छामा निर्भर रहने विषय होइन। कानुनद्वारा निर्धारित कर्तव्य सार्वजनिक निकायले पालन गर्नुसिवाय अर्को विकल्प हुनै सक्तैन। कानुनी कर्तव्य तदारूकताका साथ परिपालन गर्न सार्वजनिक निकाय सदा तत्पर र क्रियाशील रहनुमा नै कानुनको शासनको सफलता निर्भर रहन्छ। कानुनको शासनको प्रवर्द्धन गर्न गराउन अदालत सदैव चनाखो र संवेदनशील रहन्छ। र, कुनै सार्वजनिक निकाय आफूले पालन गर्ने कानुनी कर्तव्य पालन गर्न आलटाल गरिरहेको वा अनिच्छुक रहेको मिसिलसङ्गलन कागजातबाट देखिएमा अदालत मूकदर्शक भएर बस्न सक्तैन।

प्रचलित नेपाल कानून तथा नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र महासन्धि जस्ता अभिलेखले अभिनिश्चित गरेका मानवाधिकारको प्रचलनमा अदालत सदैव संवेदनशील रहन्छ। निरीह नागरिकका अधिकारको संरक्षणका प्रश्नमा अदालत जहिले पनि सक्रिय रहिआएको छ र रहिरहनु पर्दछ पनि। प्रस्तुत विवादमा पनि एउटा बेपत्ता नागरिकको गैरकानुनी हत्या भएकाले कानून बमोजिम कारवाही गरिपाउन कानूनले नै तोकेको प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै एउटा नागरिक सार्वजनिक निकायमा प्रवेश गरेको छ। तर, अनुसन्धान-तहकिकातसमेतका कानुनी कर्तव्य तोकिएको सार्वजनिक निकायले ती कानूनद्वारा निर्धारित कर्तव्य परिपालनमा कुनै पनि किसिमको सक्रियता देखाएको पाइँदैन।

उपरोक्त सन्दर्भमा, निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्न मिल्ने हो होइन भनी हेर्दा राज्यको दायित्व समाजमा भयरहित वातावरण सिर्जना गर्नु हो। यदि कोही भयबाट ग्रस्त छ भने त्यसको संरक्षण गर्नु पनि राज्यको दायित्व हो। त्यसै गरी, समाजमा अपराध हुन नदिनु, यदि भएमा अपराधीलाई कानूनको संजालमा पारी त्यस अपराधको जरो पत्ता लगाई अपराधीलाई सजाय दिलाउन पहल गर्ने कार्य पनि राज्यकै मान्नुपर्ने हुन्छ। यसअन्तर्गत सुरक्षा संयन्त्रको व्यवस्था राज्यले गरेको भै उक्त संयन्त्रले समाजमा घट्ने अपराधलाई घट्न नदिने र अपराध घटेमा त्यसको कानुनी प्रक्रियाबाट अनुसन्धान गर्नु पनि राज्यको कर्तव्य हुन जाने कुरामा दुई मत छैन। समाजमा घटेका अपराधिक घटनाको छानबिन व्यक्तिविशेषबाट सम्भव हुँदैन। किनकि व्यक्ति विशेषसँग साधन र स्रोतको कमी हुन्छ, जसले गर्दा गम्भीर अपराधको अनुसन्धान फितलो हुन गै अपराधी आफ्नो दायित्वबाट पन्छिन सहज हुन्छ। यसै पृष्ठभूमिलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर हाम्रो सन्दर्भमा समाजमा घट्ने गम्भीर प्रकृतिका अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात राज्यबाटै गरिने प्रत्याभूतिका साथ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा व्यवस्था भएको देखिन्छ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकले आफ्नो छोेरालाई यी-यी व्यक्ति तथा पदाधिकारीहरूले यो-यो रीतबाट पक्राउ गरी सुनियोजित तवरबाट बिनाआधार हत्या गरी लास समेत बेपत्ता पारेको हुँदा मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको महल बमोजिम कारवाही गरी पाऊँ भन्ने जाहेरी दिएको देखिन्छ। यसपछि अनुसन्धानको कार्य अगाडि बढाउनुपर्ने कानुनी व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ मा गरिएको छ भने जाहेरीलाई आधार मानी प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने र अपराधी उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने (दफा ४) र प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालय समक्ष पठाई सरकारी वकील कार्यालयबाट आवश्यक निर्देशन लिनुपर्ने जस्ता तत्काल सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्य भए गरेको लिखित जवाफ तथा सङ्गलन मिसिलबाट देखिन आउँदैन। यसका अतिरिक्त, अपराधको तहकिकात गरी सबुद-प्रमाण संकलन गर्ने (दफा ७) सूचना प्राप्त भएको स्थानको खानतलासी लिनुपर्ने (दफा १०) समेतका कार्यहरू भए गरिएको लिखित जवाफबाट देखिन आउँदैन। जाहेरी दरखास्तलाई केवल “विशेष आन्तरिक दर्ता कर्तव्य-ज्यान मुद्दामा” दर्ता गरी लामो समयसम्म कारवाही अगाडि नबढाई बस्ने कार्यबाट विपक्षी आफ्नो काम-कर्तव्यप्रति सक्रिय रहेको मान्न मिल्दैन।

कानूनबमोजिम काम-कर्तव्य बहन गर्नुपर्ने पदाधिकारीले आफूलाई सुम्पिएका काम-कर्तव्यको पालना नभएको नदेखिएमा सो काम-कर्तव्य पालन गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी गर्नु अदालतको कर्तव्य हुन आउँछ। प्रस्तुत रिटनिवेदनमा रिटनिवेदकले पेश गरेको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ को ढाँचामा जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न ल्याएपछि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३(२) बमोजिमको भरपाई दिई कानून बमोजिम अनुसन्धान तथा तहकिकातका कारवाही अगाडि बढाउनुपर्नेमा सो गरेको तथ्य विपक्षीको लिखित जवाफ तथा सङ्गलन मिसिलबाट देखिन आउँदैन। अतः उल्लिखित जाहेरी दरखास्तलाई विधिसम्मत रूपमा दर्ता गरी कानून बमोजिम आवश्यक अनुसन्धान-तहकिकात गर्नु भनी विपक्षीका

नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुन्छ । यो आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयनको निमित्त आदेशको प्रतिलिपि सहितको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिएन ।

२.१.६. देवविक्रम शाहको मुद्दा: जनआन्दोलन-२ को उपलब्धिको रूपमा लिइने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएको दुई वर्षभन्दा पछि सुरक्षाकर्मीबाट पक्राउ परेर ठाउँसारी गरी लुकाइएका व्यक्तिहरूका हकमा परेको एक मुद्दा^{१५}मा:- काठमाडौंमा बसी माओवादी द्वन्द्वपीडितहरूको हक-हितको पक्षमा आवाज उठाउँदै आएका माओवादीपीडित राष्ट्रिय सङ्घर्ष समितिका केन्द्रीय सल्लाहकारसमेत रहेका नन्दु गिरी र रोल्पा जिल्लाका उपाध्यक्ष देवविक्रम शाह कामको सिलसिलामा रहेको अवस्थामा मिति २०६५।११।२० गते सादा पोशाकमा आएका प्रहरीले केही कुरा बुझ्नु छ भनी पक्राउ गरी विभिन्न ठाउँमा साँदै थुनामा राखेकोले त्यस्तो थुनाबाट मुक्त गर्न गराउन माग गरिएको रिटनिवेदन तथा पूरक निवेदन रहेको र उक्त सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको आदेशबमोजिम मातहत अदालतले गरेको अनुसन्धानबाट हिरासतमा रहेको पुष्टि भएकोमा उक्त मुद्दाका सम्बन्धमा अदालतले गरेको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त निम्नानुसार रहेको छ:-

विपक्षीहरूले निजहरूलाई थुनामा राख्नुपर्ने उचित आधार तथा कारण देखाउन सकेको अवस्थामा देखिँदैन । थुनामा राख्नुपर्ने उचित आधार र कारण उल्लेख गर्न नसकेको अवस्थामा निजहरूलाई गैरकानुनी थुनामा राखेको तथ्य विवादरहित रूपमा स्थापित हुन आएको छ । तसर्थ, गैरकानुनी थुनामा रहेका निवेदकहरू नन्दु गिरी तथा देवविक्रम शाहलाई अविलम्ब छिटो साधनद्वारा बढीमा तीन दिनभित्र ल्याउन लगाई यस अदालतका रजिस्ट्रारको रोहवरमा निजहरूलाई गैरकानुनी थुनाबाट उन्मुक्ति दिनु भनी गृहसचिव तथा प्रहरी महानिरीक्षकको नाउँमा बन्दी-प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने ठहर्छ ।

न्यायिक काम-कारबाही वा न्यायनिरोपणको सन्दर्भमा अदालतले दिएको आदेशअनुरूप सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायले त्यसको पालना गरी सत्य र तथ्ययुक्त जवाफ पठाई अदालतलाई सहयोग गर्नु आमनागरिक तथा राष्ट्रसेवकको कर्तव्य हुन जान्छ । 'सत्य सेवा सुरक्षणम्' जस्तो पवित्र उद्देश्य अङ्गीकार गरी सेवामा समर्पित अधिकारी तथा दुनियाको जीउ, धनको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने गहनतम जिम्मेवारी ग्रहण गरी उच्चतम ओहदामा आसीन राष्ट्रसेवकहरूले कानुनी राज्यको उद्देश्यलाई सार्थकता दिन पनि अदालतलाई आवश्यकता अनुसार वास्तविक जवाफ उपलब्ध गराउनु निजहरूको कर्तव्य र दायित्वभित्र पर्न आउँछ र सोअनुरूप आफ्नो कर्तव्य ननिभाई अदालतलाई सहयोग नगर्नु स्वयंमा अपराधजन्य कार्य मान्नु पर्दछ । प्रस्तुत निवेदनमा सङ्कलित प्रमाणहरू अध्ययन गर्दा विपक्षीहरूले अदालतलाई वास्तविकता अवगत गराउनुभन्दा पनि यस अदालतबाट जारी भएको मिति २०६५।११।२५ को आदेशलाई छल्ने र प्रभावहीन बनाउने उद्देश्यले थुनामा राखिएका बन्दीहरूका सम्बन्धमा यथार्थता बोध नगराई निजहरूलाई पक्राउ नै नगरेको भन्ने भूट्टो जवाफ दिएको तथा काठमाडौंमा पक्राउ गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्यूठानमा स्थानान्तरण गरेको वास्तविक तथ्यलाई समेत लुकाउने अपराधजन्य कार्य गरेको देखिन आउँछ । तसर्थ, यस अदालतलाई भूट्टो जवाफ दिएको तथा यस अदालतको आदेश छल्ने प्रयास गरेकोमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३९ मा भएको व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ अनुसार गृहसचिव तथा प्रहरी प्रधान कार्यालयका प्रमुखलागायत लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता अन्य विपक्षीहरूलाई अदालतको अपहेलनामा किन कारबाही तथा सजाय नहुने हो ? म्याद तामेल भएको मितिले बाटाको म्यादवाहेक ७ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई स्वयं उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा रीतपूर्वकको म्याद पठाई लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अर्वाधि नाघेपछि नियमानुसार गरी पेश गर्नु । साथै, यस आदेशलाई अदालतको अपहेलनाको मुद्दाको अभिन्न अङ्ग मानी सम्बन्धित दायरीमा दर्ता गरी कानूनबमोजिम कारबाही प्रारम्भ गर्न आदेशको एक प्रति प्रतिलिपिसहितको जानकारी रजिस्ट्रारलाई दिनु । विपक्षीहरूको जानकारीको लागि यो आदेशको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई बन्दी-प्रत्यक्षीकरण मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी अदालतको अपहेलना मुद्दाको दायरीमा दर्ता गरी नियमानुसार गर्नु ।

२.२. जबर्जस्ती बेपत्ता

२.२.१. भैरवनाथ गणबाट बेपत्ता पारिएकाको मुद्दा: सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका (भैरवनाथ गणमा राखी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा समेत) नागरिकहरूको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतमा लामो समयअघिदेखि परेका बन्दी-प्रत्यक्षीकरणका विभिन्न मुद्दाहरू र परमादेशसमेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले २०६४ जेठ १८ गते सामूहिक प्रकृतिको फैसला गर्‍यो । उक्त मुद्दाहरूमध्ये भैरवनाथगणमा राखिएका बेपत्ताबन्दीहरूका सम्बन्धमा सोही गणमा थुनामा रही रिहा भएका तथा निवेदकमध्येका एक लेखनाथ न्यौपानेसमेतले यसप्रकार निवेदन गरेको देखिन्छ^{१६}:- "मिति २०५८।८।११ मा संकटकाल घोषणा भएपश्चात् हामी निवेदकहरूलाई राजनीतिक आस्थाका आधारमा पक्राउ गरी भैरवनाथ गण महाराजगन्जमा राखिएको थियो । उक्त गणमा रहँदा हामी निवेदकहरूलाई सेनापति प्यारजड थापाको आदेशले उक्त गणका लेफ्टिनेन्ट कर्नेल राजु बस्नेत, मेजर विवेक विष्ट, क्याप्टेन इन्दिरा राणा र सैनिक गुप्तचर विभाग प्रमुख दिलिप रायमाझीले आँखामा कालोपट्टी र हात पछाडिपट्टि लगी बाँधी

^{१५} नन्दु गिरी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालयसमेत भएको संवत् २०६५ सालको रिट नं. ०६५-WH- ००४३ को बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट आदेश मिति: २०६५।११।२३, निं. ८१०८, नैकाप २०६६, अंक ३, पृ. ५०६-५११ ।

^{१६} अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाइ रवीन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय समेत भएको बन्दी-प्रत्यक्षीकरणका २७ र लेखनाथ न्यौपानेले भैरवनाथगणमा बेपत्ताबन्दीहरूका सम्बन्धमा दिएको परमादेश रिटनिवेदन नं.२५८८/००३८ मध्ये निज न्यौपानेले दिएको निवेदनको व्यहोरा, हेतुहोस्: सञ्चु विशेषांक २०६४ जेठ, पृ. २०-२१ ।

पानीमा डुबाउने, हिटरमा पिसाब फेर्न लगाउने, औलामा पिन घोच्ने, तातो पानीमा डुबाउने लगायत चरम यातना दिई राखेका थिए । हामी उक्त गणमा रहेकै समयमा हाम्रा साथी पदमनारायण नकमी, खड्गबहादुर घर्तीमगर र किरण रायमाझीलाई निजहरूले नै चरम यातना दिई हत्या गरेका हुन् । सोही समयमा हाम्रा साथीहरू ज्ञानेन्द्र त्रिपाठी, माधव अधिकारी, धीरेन्द्र बस्नेत, जालन्धर बाँस्तोला, लीला आचार्य, रूपक अधिकारी, पुष्प बस्नेत, शान्तिराम भट्टराई, दुर्गा विशंखे, तेजमान विश्वकर्मा, देशभक्त चापागाई, जनक के.सी., चन्द्रकुमार ढकाल, भवनाथ धमला, चेतनाथ ढुङ्गाना, रेनुका दुलाल, भीम गिरी, रामचन्द्र काफ्ले, अमृत कँडेल, बुद्धि लामा, निमा दोर्जे लामा, डोलेश्वर लिम्बू, अर्जुन महर्जन, भीमराज महर्जन, राजेन्द्र माली, निश्चल नकमी, गोकुल निरौला, लीला पाण्डे, दीपेन्द्र पन्त, अर्जुन पोखरेल, कौशल्या पोखरेल, हीराबहादुर रोक्का, हीराबहादुर थारू, बाबुकाजी श्रेष्ठ, सुचिन्द्र श्रेष्ठ, अशोक सुनुवार, राजेन्द्र थापा, रेवकला तिवारी, पूर्ण पौडेल, विपिन भण्डारी, दीलबहादुर राई, नवीन राई र अष्टराज वज्राचार्यलाई विभिन्न मितिमा पक्राउ गरी गणमा ल्याई “सेनापतिले नै “यिनीहरूलाई मारू” भन्ने आदेश दिएको छ” भन्दै चरम यातना दिएका थिए । “तिमीहरूलाई यातना दिएर नै मारिदिन्छौं” भनी पटक-पटक भनेका पनि थिए । यस्तैमा २०६० पौष ५ गतेका दिन उल्लिखित साथीहरूलाई टूकमा हाली लगेपश्चात् निजहरूलाई फेरि देख्न र भेट्न पाएका छैनौं । निजहरूलाई हालसम्म बेपत्ता पारी राज्यले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू र संविधानले प्रत्याभूत गरेको जीवनको अधिकारको उल्लंघन गरेका छन् । अतः बेपत्ता बनाइएका उपरोक्त व्यक्तिहरू बाँचे-मरेको के-कुन अवस्थामा छन् सोसम्बन्धी यथार्थ विवरण अविलम्ब प्रकाशित गर्न तथा यथार्थ विवरण आउन नसकेमा छानबिन गर्नका लागि एक उच्चस्तरीय छानबिन आयोग गठन गर्नु तथा मानव-अधिकारको उल्लंघन गर्ने सेनाका प्यारजड थापा, राजु बस्नेत, विवेक विष्ट, इन्द्रवर राणा र दिलिप रायमाझीलाई कानूनबमोजिम कारवाही गर्नु-गराउनु भनी परमादेश जारी गरिपाऊँ ।

उक्त मुद्दामा निम्नबमोजिमको सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको देखिन्छ:- “नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेको यस्ता सन्धि-सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेको यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था नरहने । ...विदेशी तथा मानव-अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूले गरेको निर्णयअनुरूप विकसित भएका मानव-अधिकारसम्बन्धी मापदण्ड र सिद्धान्तहरू हाम्रो संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति राज्यको के-कस्तो दायित्व रहने भनी स्थापित सिद्धान्तलाई यस अदालतले उदाहरणको रूपमा लिन सक्ने । ...संविधानको भाग ४ अन्तर्गतको प्रावधानहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने भनी धारा ३६ ले व्यवस्था गरेको भए तापनि यी प्रावधानहरूमा भएका व्यवस्था राज्यका प्रतिबद्धता हुन् भन्ने कुरामा विवाद रहेको देखिँदैन । ...राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको विषयमा राज्यले आफ्नो प्राथमिकता अनुसार कहिले आयोग गठन गर्ने भन्ने कुरा उसको सुविधाको विषय भन्न सक्ला र राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयन आफ्नो तजविजको विषय भन्न सक्ला, तर मौलिक हककै अङ्गको रूपमा उपचारात्मक संयन्त्रको दृष्टिले गरिने कानुनी अनुसन्धान, अभियोजन र उपचारको विषय दोस्रो प्राथमिकताको विषय हुन सक्तैन र अदालतको क्षेत्राधिकारबाहिरको विषय पनि हुन सक्तैन । ... अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरू, विदेशी तथा मानव-अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको निर्णय र हाम्रो संवैधानिक प्रावधानसमेतबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको यथार्थस्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानुनी कारवाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने । ...संविधानले यस अदालतलाई संविधानको संरक्षण र नागरिक स्वतन्त्रताको पहरेदारको रूपमा दायित्व सुम्पेको हुनाले संविधानले तोकेको दायित्व राज्यका अन्य संयन्त्रले पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्तो दायित्व पूरा गराउन यस अदालतले उचित र आवश्यक आदेश दिन सक्ने । ... अदालतको कार्यक्षेत्र तथा स्रोत-साधनको सीमितता समेतका कारण सम्पूर्ण निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यस अदालतले छुट्टाछुट्टै छानबिन गराउन सम्भव नभए तापनि छानबिन गराइएका निवेदनहरूमा प्राप्त प्रतिवेदनको निष्कर्षको आधारमा बेपत्ता गराइएका भनिएका अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत छुट्टै प्रभावकारी संयन्त्र बनाई समग्रतामा थप छानबिन गर्नुपर्ने । ... बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्त गर्ने क्रममा पीडितको परिवारहरूले भोग्नुपरेको शारीरिक, मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षतिसमेलाई ख्याल गरी प्रस्तुत निवेदनबाटै तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखिने । ... बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टै रूपमा त्यस्ता बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्थासमेत समावेश गर्न वाञ्छनीय हुन्छ । यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, शीप र प्रकृत्याको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव-अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू (Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग-निर्देशकको रूपमा शर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने । ... बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थाबारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापकरूपमा छानबिन गर्न अधिकारसम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लेखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तताअनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजनलगायतको निर्णय गर्नु-गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, तथा गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ।... बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु र न्याय दिलाइदिनु राज्यको सम्पूर्ण अङ्गको उत्तरदायित्व रहने हुनाले जिम्मेवार

अङ्गसँग संविधानसम्मत कार्यमा सकारात्मक भूमिकाको आशा एवम् विश्वास गर्नु प्रस्तुत मुद्दाको रोहमा स्वाभाविक र वैध अपेक्षा हो भन्ने हामीलाई लागेको छ ।”

२.२.२. बेपत्तानागरिकसम्बन्धी उक्त मुद्दाहरूको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले गरेको आदेश सङ्क्षिप्तमा निम्नानुसार छ:-

- वाञ्छित प्राथमिकताका साथ बेपत्तासम्बन्धी कानून बनाउन,
- कानूनबाट व्यवस्था गरी छुट्टै र प्रभावकारी जाँचबुझ आयोग गठन गर्न,
- आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा फौजदारी अनुसन्धान गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्न गराउन, र
- बेपत्ता घटनाका कारण पीडित हुन पुगेकालाई साङ्केतिक रूपमा भए पनि अनुदानस्वरूप राहत दिनु वाञ्छनीय देखिएकोले मृतक चक्रबहादुर र अन्य मृत घोषित भएकाका परिवारलाई जनही दुई लाख, सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको तथ्य स्थापित भइसकेका राजेन्द्र, विपिन र दिलबहादुरका हकमा जनही एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लेखित स्थिति स्पष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही एक लाख तात्कालिक राहतस्वरूप अविलम्ब उपलब्ध गराइदिन र बेपत्तापीडितहरूलाई आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारीलगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत-कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्न ।

२.३ अमानवीय यातनापूर्वक हत्या

२.३.१. मैना सुनुवारको मुद्दा:^{१७} नाबालिका मैना सुनुवारलाई सेनाले पक्राउ गरी निर्ममतापूर्वक र अमानवीय ढङ्गबाट यातना दिई गैरन्यायिक ढंगबाट हत्या गरेको तर दोषीहरूउपर कुनै कारबाहीसमेत नभएको हुँदा अभियुक्तहरू पक्राउ गरी अभियोगपत्र दायर गर्न परमादेश लगायतका आदेश जारी गर्न र कुनै निकाय तथा अधिकारीको काम-कारणबाट अभियुक्तलाई पक्राउ नगरिएको र अनुसन्धान अगाडि नबढाएको भन्ने कुरा लिखित जवाफबाट खुल्न आएमा सो निकायलाई समेत विपक्षी कायम गरी त्यस्तो गैरकानुनी काम, निर्णयसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्नेसमेत निवेदनको व्यहोरा रहेकोमा अदालतले निम्नानुसारको व्याख्या गर्दै फैसला गरेको छ:- “...मुद्दा चल्ने देखिएमा सरकारी वकीलले तोकिएबमोजिम अभियोगपत्र तयार गरी समयमै अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्नेसमेतको विपक्षीहरूको कानुनी कर्तव्य रहने । ...सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले गरेको व्यवस्था बमोजिम अपराधका सम्बन्धमा प्रभावकारीरूपमा अनुसन्धान-तहकिकात गरी अपराध गरेकोमा कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउनुपर्ने र मुद्दा चलाउनुपर्ने अवस्था नभए सोहीबमोजिमको कार्यविधि अपनाउनुपर्ने कर्तव्य प्रहरी कार्यालयको रहेको, त्यसमा पनि नेपाली सेनाका जिम्मेवार अधिकृतहरूले ज्यान मार्ने अपराध गरेको भन्ने विषय आफैमा ज्यादै संवेदनशील भई यस्तो विषयको अनुसन्धान ज्यादै शीघ्रताका साथ जिम्मेवारी र प्रभावकारीरूपमा हुनुपर्ने । ...जनरल सैनिक अदालतको फैसलामा मृतक मैना सुनुवारको मृत्यु नेपाली सेनाको सोधपुछको क्रममा लापरवाही, लहडवाजी र विवेकहीनताका कारणबाट अपनाएको गलत प्रक्रिया एवं प्रविधिसमेतको कारण भएको तथ्य सो फैसलासमेतबाट स्पष्ट भइरहेको अवस्थामा मृत्यु जे-जस्तो अधिकारीको कारणबाट भएको भए पनि मृत्यु अपराधजन्य क्रियाकलापबाट भए नभएको र मुद्दा चल्ने अवस्था रहे नरहेको भन्ने कुराको सम्बन्धमा जिम्मेवार र प्रभावकारीरूपबाट अनुसन्धान-तहकिकात गरी मुद्दा चल्ने अवस्था भए सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले गरेको व्यवस्थाबमोजिम मुद्दा चलाउनुपर्नेमा लामो समय बितिसक्दा पनि अनुसन्धान-तहकिकात प्रभावकारीरूपमा भएको नदेखिदा आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र अनुसन्धान पूरा गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ।”

२.४. क्रूर तथा अमानवीय यातना

२.४.१. अधिवक्ता राजेन्द्र धिमिरेसमेतविरुद्ध नेपाल सरकार भएको परमादेश मुद्दा^{१८}मा यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा परिभाषित गरी पीडकलाई उचित दण्ड-सजाय र पीडितलाई पुनर्स्थापना गर्ने व्यवस्था गर्न परमादेशको माग गरिएकोमा सर्वोच्च अदालतले यस्तो व्याख्या गरेको छ:- “अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई राज्यले उच्च मर्यादा र उच्च नैतिकता कायम गरी व्यवहार गर्नुपर्छ । अपराध-अनुसन्धानको नाउँमा वा कार्यकारी अधिकारसम्पन्न हैसियतको अधिकारीको नाममा राज्यले संवैधानिक एवं कानुनी व्यवस्था र मानव-अधिकारको न्यूनतम मान्यता वा सीमा नाघी कसैलाई पनि कुनै प्रकारको यातना दिन नसक्ने । ...राज्यले सार्वजनिक हितका लागि मौलिक हकमा नियन्त्रण गर्नसक्छ, भन्दैमा राज्यले स्वेच्छाचारी ढङ्गले यातना दिन सक्ने होइन । राज्यको यस्तो अधिकार उचित, निष्पक्ष र मनासिब हुनुपर्ने । ...Convention against Torture and other Cruel, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment, 1984 को नेपाल पक्ष बनेको लामो अवधि बितिसक्दा पनि सो Convention अनुकूलको कानून निर्माण भएको नदेखिएकोले Convention against Torture and other Cruel, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment, 1984 को अक्षरशः पालना र

^{१७} देवी सुनारविरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक, धुलिखेल समेत भएको ०६३ सालको रिट नं. ०६४१ को उत्प्रेषण समेत मुद्दा, नि.नं. ७८५७, संयुक्त इजलासबाट आदेशमिति: २०६४/६/१३, नेकाप २०६४ अंक ६, पृ. ७३८-७४९ ।

^{१८} अधिवक्ता राजेन्द्र धिमिरे समेत विरुद्ध नेपाल सरकार भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं. ३२९९ को परमादेश मुद्दामा सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलासबाट आदेशमिति २०६४/१/२९, नि.नं. ८१०९, नेकाप २०६६ अंक ३, पृ. ४५२-४६७ ।

कार्यान्वयनप्रति नेपालको Treaty Obligation भएको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २६ तथा धारा ३३(ड) को प्रयोजनको लागि यातना दिने कार्यलाई अपराध घोषित (Criminalize) गरी यातनापीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिने कानून बन्नुपर्ने नेपालको संवैधानिक कर्तव्य भएकोले निवेदकको मागबमोजिम यातना दिने कार्यलाई अपराध घोषित (Criminalize) गर्न र यातनापीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनेसमेत व्यवस्थाको कानून बनाउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकारको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ ।

३. मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

३.१. अधिवक्ता राजाराम ढकालसमेत विरूद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत भएको मुद्दामा:-^{१९} अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) लाई नेपालले ७ फेब्रुअरी १९६४ मा अनुमोदन गरिसकेको भए तापनि २०५२ मा नेकपा (माओवादी)ले जनयुद्ध घोषणा गरेपश्चात् सरकारी र माओवादीपक्षबाट भएका कारवाहीको सिलसिलामा युद्धमा भाग नलिएका हजारौं निर्दोष सर्वसाधारणले ज्यान गुमाउनुका साथै अन्य मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भइरहेको सन्दर्भमा, “सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को उपदफा (२) अनुसार नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू मध्येको एक जेनेभा महासन्धिको कार्यान्वयनको कानुनी व्यवस्थासमेत राज्यले नगरेको कारण सन्धिमा भाग नलिने व्यक्तिहरूको मानव-अधिकारको बेवास्ता हुन गएको कारणले प्रथम जेनेभा महासन्धिको धारा ४९, दोस्रो महासन्धिको धारा ५०, तेस्रो महासन्धिको धारा १२९, चौथो महासन्धिको धारा १४६ तथा पहिलो सन्धिपत्रको धारा ८०(१) विपरीत कार्य गरेको दावी गर्दै सरकारको नाममा तत्काल जेनेभा महासन्धिलाई लागू गर्ने राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गर्न, गराउन तथा उल्लेखित मानवीय कानून (Geneva Convention) कार्यान्वयनका अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नका लागि अन्तरिम आदेशसहित निर्देशात्मक आदेश जारी गरिपाउन माग गरिएकोमा सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसार व्याख्या एवं सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ:-

“जेनेभा महासन्धि युद्धको अवस्थामा लागू हुने मानवीय कानूनसँग सम्बन्धित देखिन्छ, तर यी निवेदकहरूले आफ्नो निवेदनमा मुख्यरूपले युद्धमा भाग नलिने वा नलिएका व्यक्तिहरूको मानव-अधिकार संरक्षणको प्रश्नलाई उठाएको पाइयो । मानव-अधिकार सम्पूर्ण मानवजातिलाई नैसर्गिक र निरन्तररूपमा प्राप्त हुने विषय भएकोले यो सशस्त्र द्वन्द्वको बेला पनि क्रियाशील रहन्छ । मानवीय कानून सशस्त्र द्वन्द्वको बेला वा तोकिएको अवस्थामा मात्र क्रियाशील हुने भएकोले यसको प्रकृति नै अवस्थामूलक छ । वास्तवमा, मानवीय कानून भन्नु र मानव-अधिकार भन्नु अलग-अलग विषय र अवस्था हुन् । मानव-अधिकारको संरक्षणसम्बन्धमा देशको संविधान, कानून र मानव-अधिकारसँग सम्बन्धित कैयन् अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू सक्रिय छन् । Geneva Convention विशुद्धरूपले दुई वा सोभन्दा बढी युद्धरत उच्च सिंवादाकारी पक्षबीच लागू हुने मानवीय कानून भएको र नेपालको हालको अवस्था कुनै घोषित युद्धको अवस्था नभएको हुँदा यससम्बन्धमा अरु विचार गरिरहन नपर्ने । ...नेपालपक्ष भएको सन्धि-सम्झौता राष्ट्रिय कानूनसरह लागू हुने र त्यस्ता सन्धि-सम्झौतासँग राष्ट्रिय कानून बाझिएमा राष्ट्रिय कानून नै अमान्य हुने समेतको परिप्रेक्ष्यमा सर्वसाधारणको जानकारी र महासन्धिको राष्ट्रियस्तरमा कार्यान्वयनको लागि सन्धि ऐनको उल्लेखित दफा ९(२) समेतलाई विचार गर्दा जेनेभा महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि त्यसको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानून बनाइनुपर्ने कुराको उपयुक्तता र आवश्यकता रहेको देखियो । ... त्यसैले, उक्त जेनेभा महासन्धिको प्रावधानको उल्लङ्घन र कसूर हुन गएमा मुद्दा हेर्ने निकाय, कार्यविधि तथा दण्ड-सजायजस्ता महासन्धिको प्रावधानबमोजिम सो महासन्धिको कार्यान्वयनको विविध विषय समावेस गरी राष्ट्रियस्तरमा प्रभावकारी कानुनी व्यवस्थाको निर्माण गर्नु आवश्यक र उपयुक्त देखिदा तत्सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन-अनुसन्धान गरी गराई उपयुक्त कानून निर्माणका लागि कारवाही चलाउनु भनी विपक्षी श्री ५ को सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।” तथापि आदेश भएको दस वर्ष बित्नलाग्दा समेत सोअनुरूपको कानून सरकारले अद्यापि बनाउन कुनै पहलसम्म गरेको देखिदैन ।

४. आयोग वा समितिका प्रतिवेदन कार्यान्वयनसम्बन्धमा अदालती दृष्टिकोण

नेपालमा जुनसुकै र जतिसुकै गम्भीर घटना भए तापनि त्यसलाई तत्काल समाधान गरी दोषीलाई कारवाही र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्तिलगायतका परिपूरणको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य र न्यायको प्रत्याभूति गर्नुको साटो आयोग, समिति आदि गठन गरी समस्यालाई तर्काउने र दोषीलाई अन्ततः दण्डहीन नै रहने स्थिति रहँदै आएको छ । यस्ता आयोग वा समितिहरूमध्ये कतिपयले प्रतिवेदन नबुझाउने तथा कतिपयले तथ्य बझ्याई प्रस्तुत गर्ने गरेको देखिन्छ । बुझाइएका प्रतिवेदन तथा सुझावहरूसमेत कार्यान्वयन गर्नु त परै जाओस् तिनीहरूलाई विभिन्न बहानामा पन्छाउने गरिन्छ । यस्ता आयोगहरू विभिन्न समयमा थुप्रै बनिसकेका छन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विशेष चासो र महत्त्वका आयोगहरूमा- विसं २०४६ को प्रजातान्त्रिक जनआन्दोलनपश्चात् निर्मित पहिलो सरकारले जनार्दन मल्लिकको अध्यक्षतामा गठन गरेको आयोग र विसं २०६२/०६३ को लोकतान्त्रिक जनआन्दोलन सफल भएपछि निर्मित पहिलो सरकारले कृष्णजङ्ग रायमाझीको अध्यक्षतामा गठन

^{१९} अधिवक्ता राजाराम ढकालसमेत विरूद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत भएको संवत् २०५९ सालको रिट नं. २९४२ को उल्लेख परमादेश मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट आदेशमिति २०६०/१२५, नि.नं. ७२७४, नेकाप २०६०, अंक ९, १०, पृ. ७८१-७८८ ।

गरेको आयोग पर्दछन् । तीवाहेक अन्य थुप्रै आयोग र समितिहरू विभिन्न घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा गठन हुँदै आएका छन् । तर त्यस्ता आयोग वा समितिहरूका प्रतिवेदनलाई कुनै गम्भीरतासाथ ग्रहण र कार्यान्वयन गरिएको देखिदैन । कार्यान्वयनका लागि अदालतमा निवेदन परे पनि अदालतले कुनै स्पष्ट आदेश नगर्ने वा त्यस्ता प्रतिवेदनलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण नगर्ने र गरिहाले पनि त्यो कार्यान्वयन नहुने गरेको छ । उदाहरणका लागि, उपर्युक्त पहिलो र दोस्रो राजनीतिक आन्दोलनका सम्बन्धमा गठित आयोगहरूले गरेका सिफारिस, तिनको हैसियत र सिफारिस कार्यान्वयनबारे सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण निम्नानुसार रहेको छ ।

४.१. ०४६ को जनआन्दोलनपछिको उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग: ०४६ सालको जनआन्दोलनपछि जनार्दन मल्लिकको संयोजकत्वमा बनेको आयोगले तत्कालीन जनआन्दोलनका दोषीहरूउपर छानबिन गरी कारबाहीको सिफारिस गरेको भए तापनि त्यसउपर कारबाही गर्ने कानूनको अभाव देखाएर मुख्य दोषीहरूलाई कारबाही नहुने राय महान्यायाधिवक्ताले दिएका तथा मन्त्रिपरिषद्ले पनि उक्त राय र मनोभावनाको कारण देखाई घटनाका दोषीहरूलाई कुनै सजाय गरेको थिएन ।^{२०} धेरै दबावपछि सार्वजनिकसम्म गरिएको उक्त प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न माग गर्दै कानूनका विद्यार्थी, कानूनव्यवसायी र जनआन्दोलनका पीडितहरूसमेतको समूहले २०५५ पुस १७ गते सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्ने प्रयास गरेका थिए । उनीहरूले सरकार, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सम्बन्धित निकायहरूलाई प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न गराउन उत्प्रेषण, परमादेशलगायतका आदेश जारी गर्न र दोषीहरूलाई कारबाही गर्न कानून बनाउनुपर्ने भए सो समेत बनाई कारबाही गर्नका लागि संसदलाई समेत आदेश जारी गर्न माग गरेका थिए । साथै, उनीहरूले उक्त प्रतिवेदनलाई प्रहरी र अभियोक्ताले कमसेकम जाहेरी दरखास्तसरहको मान्यता दिन वा प्रतिवेदनले दोषी ठहराएकाहरूलाई उनीहरूको आचरणको प्रमाणको रूपमा मात्र भए पनि मान्यता दिन माग गरेका थिए । तर, उक्त प्रतिवेदन कार्यान्वयन नभएबाट निवेदकहरूको के-कस्तो मौलिक हक हनन वा उल्लङ्घन भयो भनेर स्पष्ट उल्लेख गर्न नसकेको जनाउँदै सर्वोच्च अदालतको रजिस्ट्रारले उक्त निवेदन दर्ता गर्न मानेन । रजिस्ट्रारको उक्त निर्णयविरुद्ध परेको निवेदनसमेत सर्वोच्च अदालतले पुस २० गते खारेज गरिदियो र यसरी उक्त मुद्दा दर्ता नै हुन दिइएन ।^{२१}

४.२. जनआन्दोलन-२ पछिको उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग: सात दलको सरकारका प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले २०६१ माघ १९ पछिको निरंकुश एवं तानाशाहीतन्त्रमा भएका ज्यादतीपूर्ण घटनाहरूको छानबिन गरी दोषी पत्ता लगाउन २०६३ वैशाख २२ जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ बमोजिम एक उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग गठन गरेको थियो । तत्कालीन अवस्थामा एकदमै संवेदनशील, महत्त्वपूर्ण र व्यापक चासोको विषय ठानिएको भए तापनि शुरुमै फितलो देखिएको^{२२} उक्त आयोग (रायमाझी आयोगको नामबाट परिचित) बाट त्यति आसा गर्न सक्ने ठाउँ थिएन । सो आयोगले प्रस्तुत गरेको सुभाब यसप्रकार छ:-

जनआन्दोलनका क्रममा सहादत प्राप्त गरेका शहीदको योगदान र बलिदानलाई चिरस्मरणीय गराउनका लागि सरकारद्वारा उपयुक्त प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने तथा शहीदपरिवारका लागि यथोचित व्यवस्था हुनुपर्ने ।

जनआन्दोलनका क्रममा ९९९४ जना घाइते भएकोमा कतिपय गम्भीर र अशक्त आइते भएको पाइएकाले निजहरू तथा आश्रित परिवारको भरणपोषण, आय-आर्जन र औषधोपचार तथा उपयुक्त क्षतिपूर्तिसम्बन्धमा सरकारबाट व्यवस्था हुनुपर्ने । साथै, घाइतेहरूको शारीरिक अवस्थासमेतका आधारमा अन्य घाइतेको औषधोपचार र उपयुक्त क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

नागरिकद्वारा संविधानप्रदत्त मौलिक हक तथा नैसर्गिक मानव-अधिकार उल्लङ्घन नहुन् र सुरक्षाकर्मीबाट बल प्रयोग गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र प्रचलित कानूनको अनुसरण गर्ने परिस्थिति सिर्जना गर्न सुरक्षाकर्मीहरूलाई मानव-अधिकार सम्बन्धी विस्तृत तालिम दिने र मानव-अधिकारको विषयलाई माध्यमिक विद्यालयदेखि नै पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने ।

अनावश्यक बलका घटनालाई नियन्त्रित गर्न व्यवहारतः नागरिकप्रशासनको भूमिकालाई बढोत्तरी गराउने र निजामती सेवालालाई तटस्थ, स्वतन्त्र र निर्भिक बनाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त बनाउनुपर्ने । कानूनको सर्वोच्चतालाई हृदयंगम गरी जायज कुरा सम्बन्धित ठाउँमा राख्ने राष्ट्रसेवकको सेवा सुरक्षित रहने प्रत्याभूति हुनुपर्ने ।

जिम्मेवारीमा बस्नेका कार्यका मूल्याङ्कन गरी दण्ड र पुरस्कारको मान्यतालाई प्रभावकारीरूपमा लागू गर्नुपर्ने । राष्ट्रसेवकको सरुवा, बहुवा आदि गर्दा निश्चित र न्यायपूर्ण मापदण्ड बनाई तदनुसृत कामका आधारमा कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।

शान्तिपूर्ण विरोध प्रदर्शन लोकतान्त्रिक अधिकारभित्र पर्ने भएकाले सामान्यरूपमा हुने त्यस्ता शान्तिपूर्ण विरोधका कार्यक्रम र राजनीतिक विवादमा सेनाको प्रयोग गर्नु उचित नहुने ।

मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रसेवकलाई सेवाबाट अवकाश दिने परिपाटी बसाल्ने ।

^{२०} हेर्नुहोस्: मल्लिक आयोगको प्रतिवेदन: कारबाही किन र कसलाई?, इन्टरेड इन्टरनेशनल, पुतलीसडक, काठमाडौं (२०५१) ।

^{२१} हेर्नुहोस्: Binod Bhattarai et. al, Impunity in Nepal: An Exploratory Study, P. 10, http://asiafoundation.org/pdf/nepal_impunity.pdf. र अधिवक्ता श्यामबाबु काफ्ले, मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र दण्डहीनताको स्थिति, विषयमा मानव-अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड) का लागि तयार पारिएको कार्यपत्र, २०६३) पृ. २ ।

^{२२} हेर्नुहोस्: पुण्यपसाद खतिवडा, नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या: समाधानका उपायहरू सहितको एक अध्ययन, (२०६५), पकाशक: इन्द्र अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च, नेपाल, काठमाडौं, पृ. ७८ ।

जाँचबुझबाट देखिएका दोषीउपर कारवाही प्रक्रिया यथाशीघ्र प्रारम्भ हुने कुरा आयोगले विश्वास गर्दछ। थप अनुसन्धान गर्ने निकायले अनुसन्धान आवश्यक सम्भेका जोसुकैलाई बयान लिन, बुझ्न र त्यसबाट देखिएका दोषीउपर अभियोजन गर्न यो प्रतिवेदनले कुनै असर गर्दैन भन्ने आयोगको धारणा छ।

४.२.३. *रायमाभीआयोगको प्रतिवेदनको कानुनी मान्यता, औचित्य र कार्यान्वयनसम्बन्धी अदालतको व्याख्या:* आयोग बनाउनु वा त्यसले प्रतिवेदन दिनुमात्रले दण्डहीनताको अन्त्य हुने होइन यसको कार्यान्वयन पक्ष के छ भन्ने नै महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। रायमाभी आयोगको सम्बन्धमा पनि यही कुरा जोडिन आउँछ। उक्त आयोगस्वयंले “जाँचबुझबाट देखिएका दोषीउपर कारवाहीप्रक्रिया यथाशीघ्र प्रारम्भ हुने कुरा आयोगले विश्वास गर्दछ। थप अनुसन्धान गर्ने निकायले अनुसन्धान आवश्यक सम्भेका जोसुकैलाई बयान लिन, बुझ्न र त्यसबाट देखिएका दोषीउपर अभियोजन गर्न यो प्रतिवेदनले कुनै असर गर्दैन भन्ने आयोगको धारणा छ।” भन्ने सुझाव दिएको उक्त आयोग र प्रतिवेदनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले यसप्रकार व्याख्या गरेको देखिन्छ- सर्वोच्च अदालतसमेतको बहालवाला न्यायाधीशले अध्यक्षता गर्ने आयोगलाई संविधानअनुरूप न्यायिक जाँचबुझ आयोग भन्न नसकिने र त्यसले सम्पन्न गर्ने काम-कारवाहीलाई न्यायिक प्रकृतिको काम-कारवाहीको संज्ञा दिन नमिल्ने सन्दर्भमा सोभन्दा पनि पृथक् अवस्था रहेको बहालवाला न्यायाधीशहरूभन्दा अन्य व्यक्तिहरू सङ्गलन रहेको आयोग र त्यसले दिने राय-प्रतिवेदनलाई न्यायिक काम-कारवाहीको रूपमा हेरी सोहीबमोजिमको मान्यता दिन नमिल्ने। ...कुनै पनि व्यक्तिलाई दोषी करार गर्नको लागि त्यस्तो दोषी करार गर्ने निकायलाई कानूनबमोजिम अधिकार प्राप्त भएको हुनुपर्दछ। कानूनबमोजिम कसूर मानिने कुनै पनि कार्य नगरी कसैलाई पनि दोषी सिद्ध गर्न नहुने र बहाल रहेको कानूनले तोकेभन्दा बढी सजाय दिन नसकिने कुरा फौजदारी न्यायको सर्वमान्य विश्वव्यापी सिद्धान्त हुने। ...आयोगले दिएको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने र गर्दा पनि कसरी गर्ने भन्ने कुरा आयोग गठन गर्ने सरकारमाथि निर्भर रहने हुन्छ। त्यसमा पनि सरकारले प्रतिवेदन कार्यान्वयन कानूनबमोजिम मात्र गर्न सक्दछ। कानूनको परिधि नाघेर प्रतिवेदनलाई मात्र आधार लिएर सरकारले पनि कसैमाथि कुनै कारवाही गर्न सक्दैन। जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदनबाट सरकारलाई अगाडि कुनै कदम चाल्ने वा नचाल्ने तथा कदम चाल्ने हो भने कसरी चाल्ने भन्ने कुराको मार्गनिर्देशनसम्म हुने। ...जाँचबुझ आयोग ऐनअन्तर्गत गठित आयोग विशुद्ध सूचना सङ्कलन गर्ने, अनुसन्धान गर्ने र अबाध्यात्मक सिफारिसकर्ताको रूपमा मात्रै रहने।^{२३}

५. दण्डहीनताविरुद्ध सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाको कार्यान्वयनपक्ष

हुन त, हामीले अपनाउँदै आएको पद्धतिको न्यायालयको मूल जिम्मेवारी फैसला कार्यान्वयन गर्ने नभई प्रचलित कानूनका आधारमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी पीडितलाई क्षतिपूर्तिलगायतका परिपूरण र दोषीलाई दण्ड-सजाय हुने गरी फैसला गरी न्यायको अनुभूति गराउने र भविष्यमा यस्ता गल्ती वा अपराधहरू नदोहोरिनु भन्नका लागि सन्देश दिन सक्नु नै हो।

वास्तवमा, न्यायालयको फैसला कार्यान्वयन गर्ने मूल जिम्मेवारी सरकार वा सम्बन्धित अधिकारीहरूको नै हो। तर यसो भनेर बस्ने हो भने, अदालतका अधिकांश आदेशको कार्यान्वयन नै हुँदैन र फैसला कार्यान्वयन गर्नेतर्फ न्यायालय हात बाँधेर वा निष्क्रिय बस्ने हो भने न्याय वा आदेश गर्नु र नगर्नुको कुनै भिन्नता नै रहदैन। “...फैसलाले निर्धारण गरेको दण्ड-जरिवाना असुल तहसील भएन भने वा पीडितलाई प्रदान गरिएको उपचार कार्यान्वयनको तहबाट प्राप्त भएन भने अदालतबाट भएका फैसलाहरू निरर्थक साबित हुन पुग्दछन्। जसले न्यायपालिकाप्रतिको आम धारणामा नै नकारात्मक असर पार्न सक्छ।”^{२४}

अर्थात् अदालतले आदेश वा फैसला गर्नु मात्रले दण्डहीनताको अन्त्य र न्यायको प्रत्याभूति भएको मानिदैन। दण्डहीनताको अन्त्य र न्यायको अनुभव र अनुभूति त तब हुन्छ जब फैसलाको व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन्छ। यसका लागि न्यायालय आफैले चासो लिन र आफ्नो फैसला समयमै र प्रभावकारीतवरबाट कार्यान्वयन गर्ने गराउनेतर्फ सक्रिय तथा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्नु अनिवार्य हुन आउँछ।

यसका साथै, आफूले गरेका फैसलाको कार्यान्वयनपक्षमा स्पष्ट दृष्टिकोण पनि व्यक्त गर्न सक्नुपर्छ। यससन्दर्भमा हेर्दा, फैसला-कार्यान्वयनका बारेमा विगत लामो समयदेखि प्रयासहरू हुँदै आएका देखिन्छ, जसअन्तर्गत उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन- २०२८, शाही न्यायसुधार आयोगको प्रतिवेदन- २०४०, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू, २०५०-२०५६ (२०५०, २०५२, २०५५ र २०५६), नवौं सम्मेलन-२०५८, अदालत व्यवस्थापनसम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन- २०५५, अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिको प्रतिवेदन- २०५८, फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन- २०५८, अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता (मस्यौदा)- २०५९, दुनियावादी मुद्दा: कार्यविधि दिग्दर्शन- २०६१, न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-०६२), कैद दण्ड जरिवानाको लगत असूल पछ्यौट गर्नेसम्बन्धी सुझाव दिन गठित समितिको प्रतिवेदन- २०६२, फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका- २०६२, अदालत कार्यविवरण निर्देशिका- २०६४, न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन (चैत्र १८-१९, २०६५, काठमाडौं) को

^{२३} अधिवक्ता कमलेश द्विवेदी, कमल थापा, गोविन्द चौधरी र केशरबहादुर विष्ट समेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार समेत भएको संविधानसँग बाभिएको संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०६४ को दफा १९(छ) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १, ३२ र १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरिएका भन्ने मुद्दा, संवत् २०६४ सालको रिट नं. ०६३-WS-००५० र २०६४ सालको रिट नं. ०६४-WS-०००७, ०००८ र ०००९, पाँच जना न्यायाधीशको विशेष इजलासबाट आवेशमिति: २०६४/१०/१०/५, ति. ७.८.६६, नेकाप २०६४ अंक ७, पृ. ८२७-९५३।

^{२४} फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू (अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन) २०६५; (अनुसन्धानकर्ताहरू डा. आनन्दमोहन भट्टराई, श्यामकुमार भट्टराई र उमेश कोइराला), प्रकाशक: राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल, पृ. १।

घोषणापत्र-२०६५, न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-२०६६), सर्वोच्च अदालतले २०६६ मा जारी गरेको बडापत्र मुख्य रहेका छन्। त्यसैगरी, वर्तमान प्रधानन्यायाधीश रामप्रसाद श्रेष्ठले आफ्नो पदबहालीका अवसरमा २०६६ चैत्र १५ गते व्यक्त गर्नुभएको लिखित मन्तव्य र २०६७ श्रावण १२ गते पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशहरूलाई लेख्नुभएको “फैसला कार्यान्वयनको अनुगमन सम्बन्धमा” विषयक पत्र मुख्य रहेका छन्। साथै, सर्वोच्च अदालतबाट फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धमा विभिन्न मुद्दाहरूका सन्दर्भमा नजीरसमेत प्रतिपादन हुँदै आएका देखिन्छ। उदाहरणका लागि, एक मुद्दा^{२५}मा भनिएको छ:- कानुनबमोजिम तोकिएको अदालतबाट विवादको टुंगो लागी फैसला अन्तिम भएपछि त्यस्तो अन्तिम फैसला कार्यान्वयन गरी पाउने निवेदकको विपक्षीको कानुनी हक एवं अधिकार हो। त्यस्तो अन्तिम फैसला कार्यान्वयन गरिदिने न्यायपालिकाको कर्तव्य हो। यस अदालतबाट समेत निस्सा प्रदान नहुने भएपछि अन्तिम भएको फैसलालाई अब यसै अदालतले दरपीठ आदेश बदर गरी धारा ८८ (२) अन्तर्गतको असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट निवेदकको मागबमोजिम विपक्षीबाट लिखित जवाफ मगाई विधिबत् अन्तिम भएर बसेको मुद्दालाई पुनः subjudice बनाउने हो भने उक्त पक्ष Denial of Justice हुन पुग्ने, भनिएको छ।

त्यसैगरी, अदालतको फैसला कार्यान्वयन नभएसम्म व्यक्तिले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने।... फैसलाको सार (essence) नै त्यसको कार्यान्वयनमा निहित रहेको हुन्छ। त्यसैले कार्यान्वयन पक्षलाई कुनै पनि फैसलाको part and parcel को रूपमा लिनुपर्दछ। कार्यान्वयन हुन नसक्ने हो भने अदालतका फैसलाहरू lip service मात्र हुन पुग्ने।... कानुनले फैसला कार्यान्वयनका चरणमा पनि पक्षहरूका हकहरूको सिर्जना गरेको हुन्छ। तर त्यस्ता हकहरूको उपभोग गर्ने नाममा फैसला अनुसारको दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने पक्षलाई आफ्नो दायित्वलाई नै पन्छाउने वा फैसला कार्यान्वयन नै हुन नदिने अवसरको रूपमा दुरुपयोग गर्न छुट दिन नहुने।... अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनतर्फ रहेको बोझिलो बक्यौता (heavy backlog) मा कार्यान्वयन नै हुन नदिने प्रवृत्तिहरूको भूमिका रहेतर्फ सचेत रहनुपर्ने।^{२६} भनेर सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या गरिएको पाइन्छ।

त्यसैगरी एक मुद्दा^{२७}मा, सर्वोच्च अदालतले अदालती आदेश कार्यान्वयन नभएको र सत्य-तथ्य व्यहोरा नपठाएको समेत विषयमा गरेको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त निम्नानुसार रहेको छ:- न्यायिक काम-कारबाही वा न्यायनिरोपणको सन्दर्भमा अदालतले दिएको आदेशअनुरूप सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायले त्यसको पालना गरी सत्य र तथ्ययुक्त जवाफ पठाई अदालतलाई सहयोग गर्नु आमनागरिक तथा राष्ट्रसेवकको कर्तव्य हुन जान्छ। ‘सत्य सेवा सुरक्षणम्’ जस्तो पवित्र उद्देश्य अङ्गीकार गरी सेवामा समर्पित अधिकारी तथा दुनियाको जीउ, धनको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने गहनतम जिम्मेवारी ग्रहण गरी उच्चतम ओहदामा आसीन राष्ट्रसेवकहरूले कानुनी राज्यको उद्देश्यलाई सार्थकता दिन पनि अदालतलाई आवश्यकता अनुसार वास्तविक जवाफ उपलब्ध गराउनु निजहरूको कर्तव्य र दायित्वभित्र पर्न आउँछ र सोअनुरूप आफ्नो कर्तव्य ननिभाई अदालतलाई सहयोग नगर्नु स्वयंमा अपराधजन्य कार्य मान्नुपर्दछ। प्रस्तुत निवेदनमा सङ्कलित प्रमाणहरू अध्ययन गर्दा, विपक्षीहरूले अदालतलाई वास्तविकता अवगत गराउनुभन्दा पनि यस अदालतबाट जारी भएको मिति २०६५/११/२५ को आदेशलाई छल्ने र प्रभावहीन बनाउने उद्देश्यले थुनामा राखिएका बन्दीहरूका सम्बन्धमा यथार्थता बोध नगराई निजहरूलाई पक्राउ नै नगरेको भन्ने भूझे जवाफ दिएको तथा काठमाडौंमा पक्राउ गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्यूठानमा स्थानान्तरण गरेको वास्तविक तथ्यलाई समेत लुकाउने अपराधजन्य कार्य गरेको देखिन आउँछ। तसर्थ, यस अदालतलाई भूझे जवाफ दिएको तथा यस अदालतको आदेश छल्ने प्रयास गरेकोमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३९ मा भएको व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ अनुसार गृहसचिव तथा प्रहरी प्रधान कार्यालयका प्रमुखलगायत लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता अन्य विपक्षीहरूलाई अदालतको अपहेलनामा किन कारबाही तथा सजाय नहुने हो? म्याद तामेल भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक ७ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई स्वयं उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा रीतपूर्वकको म्याद पठाई लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार गरी पेश गर्नु। साथै, यस आदेशलाई अदालतको अपहेलनाको मुद्दाको अभिन्न अङ्ग मानी सम्बन्धित दायरीमा दर्ता गरी कानुनबमोजिम कारबाही प्रारम्भ गर्न आदेशको एक प्रति प्रतिलिपिसहितको जानकारी रजिस्ट्रारलाई दिनु। विपक्षीहरूको जानकारीको लागि यो आदेशको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको

^{२५} निवेदक: कामेश्वर यादव समेत विरूद्ध पुनरावेदन अदालत राजविराज समेत भएको संवत् २०६३ सालको प्र.नं.००४१ को उत्प्रेषण मुद्दाको दरपीठ आदेश बदर गरिपार्ज भन्ने विषयमा एकल इजलासबाट आदेशमिति २०६३/११/४६, मिति. ८/११/३, नैकाप २०६६, अंक ३, पृ. ५३३-५३५।

^{२६} जगरनाथ महतो चाई विरूद्ध पुनरावेदन अदालत हेटौंडा समेत भएको उत्प्रेषण समेत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलास, संवत् २०६३ सालको रिट नं. ४३६, आदेश मिति: २०६४/११/२७६, मिति ७/११, नैकाप २०६५ अंक ५, पृ. ६४७।

^{२७} नन्दु गिरी समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालयसमेत भएको संवत् २०६५ सालको रिट नं. ०६५-WH- ००४३ को बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट आदेश मिति: २०६५/११/२३, मिति. ८/१०, नैकाप २०६६, अंक ३, पृ. ५०६-५११।

कार्यालयमा पठाई बन्दी-प्रत्यक्षीकरण मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी अदालतको अपहेलना मुद्दाको दायरीमा दर्ता गरी नियमानुसार गर्नु ।

न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन (चैत्र १८-१९, २०६५, काठमाडौं) को घोषणापत्र-२०६५ मा “मुद्दा-मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको कुनै पनि आदेश वा निर्णयको राज्यका सबै अङ्ग, निकाय, पदाधिकारी वा नागरिक सबैले सम्मान र पालना गर्नुपर्दछ भन्ने संविधानतः स्थापित मान्यतालाई पुनः स्मरण गर्दै न्यायिक निर्णय वा आदेशविरुद्ध हुने कुनै पनि प्रकारको अवाञ्छित गतिविधि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मर्मप्रतिकूल हुन्छ र परिणामतः यस्तो कार्यले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाबाट न्यायनिरूपण गर्न पाउने नागरिकको मौलिक हकलाई नै संकुचन एवं अवरुद्ध गर्दछ, भन्ने दृढ मान्यता राख्दै विगत केही वर्षदेखि न्यायिक निर्णयविरुद्ध विभिन्न क्षेत्रबाट हुँदै आएका अशोभनीय क्रियाकलापप्रति असहमति जनाउँदै चिन्ता व्यक्त गर्दछौं । साथै, न्यायपालिकाको समग्र विकासमा योजनाबद्ध कार्यक्रमहरूको आवश्यकता महशुस गर्दै न्यायपालिकाको परिदृश्य, परिलक्ष्य तथा मूल्य-मान्यता समेत परिभाषित गरी लागू भएको न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-२०६६) को कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिहरूलाई जगेर्ना गर्दै विगतमा महसुस हुन आएका कमी-कमजोरी हटाई आगामी दिनमा न्यायपालिकाको आवश्यकताअनुसारका कार्यक्रमहरूलाई समेटेर यथार्थपरक उपयुक्त आवधिक योजनाको तर्जुमा गरिनुपर्ने र प्रभावकारीरूपमा त्यसलाई कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने अपरिहार्यता महशुस गर्दछौं ।” भन्ने उल्लेख छ ।^{२८}

साथै, सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दामा भएको अन्तिम निर्णय तथा रिटनिवेदनका सन्दर्भमा जारी भएका आदेशको कार्यान्वयन नभएको खण्डमा यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखाअन्तर्गतको निर्णय-कार्यान्वयन शाखामा निवेदन दिन सकिनेछ । अन्य कुनै अदालतबाट भएको आदेश वा फैसला कार्यान्वयन भएको छैन भनी सर्वोच्च अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखाअन्तर्गत निर्णय-कार्यान्वयन शाखामा निवेदन दिन सकिने छ, भन्ने व्यवस्था सर्वोच्च अदालतले २०६६ मा जारी गरेको बडापत्र^{२९} मार्फत गरेको देखिन्छ । सोही व्यवस्थाबमोजिम सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना गरेको देखिन्छ । तर त्यसले प्रभावकारीरूपमा कार्य गर्न सकेको भने देखिदैन जसको कारण अदालती फैसलाको कार्यान्वयनपक्ष सरकारकै खुशी र जिम्मामा रुमल्लिइरहेको छ ।

त्यसैगरी, वर्तमान प्रधानन्यायाधीश रामप्रसाद श्रेष्ठले आफ्नो पदबहालीका अवसरमा २०६६ चैत्र १५ गते व्यक्त गर्नुभएको लिखित मन्तव्यमा फैसला कार्यान्वयनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभएको थियो । जसअन्तर्गत, फैसला कार्यान्वयनका लागि स्थापित फैसला-कार्यान्वयन निर्देशनालयको सृष्टीकरण गर्ने, फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी छुट्टै कानुनी व्यवस्थाका लागि पहल गर्ने, कार्यान्वयन गर्न बाँकी फैसलाको लगत अद्यावधिक गरी लगत फछ्यौटका लागि समयगत लक्ष्य निर्धारण गरी कारवाही अगाडि बढाउने, फैसला-लक्ष्य निर्धारण गरी कारवाही अगाडि बढाउने, फैसला कार्यान्वयनको अनुगमन-प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने र फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा संस्थागत समन्वय बढाउने कुरा उल्लेख छ ।^{३०}

त्यस्तै, प्रधानन्यायाधीश रामप्रसाद श्रेष्ठद्वारा २०६७ श्रावण १२ गते पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशहरूलाई लेखिएको “विषय: फैसला कार्यान्वयनको अनुगमन सम्बन्धमा” पत्रमा उल्लेख गरिएको छ:- “अदालतबाट भएका फैसलाहरू समयमै कार्यान्वयन हुन नसके पक्षले न्याय पाएको अनुभूति गर्न नपाउने मात्र होइन, अदालतप्रतिको जन-आस्थामा नै प्रतिकूल असर पर्दछ । न्यायक्षेत्र समन्वय समितिलगायत अन्य सरकारी निकाय र संयन्त्रहरूलाई सक्रिय गराई रणनीतिक योजनाले लिएको लक्ष्यअनुरूप समयमै फैसला कार्यान्वयन गराउनेतर्फ विशेष पहल गर्नुहोला भनी मिति २०६७/०१/०२ मा निर्देश दिएको थिएँ । अदालतको फैसलाबमोजिम कैद, दण्ड, जरीवाना र सरकारी विगो लागेका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी असुल तहसिल कार्यलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन र फैसला कार्यान्वयनको प्रयोजनमा आउने लगतको अद्यावधिक अभिलेख राख्नको लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को एघारौँ संशोधनबाट मिति २०६७/०४/०३ देखि फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको व्यवस्था भएको छ ।

सर्वोच्च अदालत र मातहत अदालतबाट भएको फैसला तथा फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धमा मातहतका अदालत र अर्धन्यायिक निकायहरूलाई नीतिगत निर्देशन दिन सर्वोच्च अदालतअन्तर्गत रहने गरी न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने २ नं. मूल-कार्य सम्पन्न गर्ने अभिभारा संशोधित नियमावलीले उक्त निर्देशनालयलाई दिएको छ । फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी केन्द्रीय निकायको रूपमा यस निर्देशनालयले काम गर्नुपर्ने हुँदा मातहतका जिल्ला अदालतहरूबाट कैद, जरीवाना र सरकारी विगोसमेतको लगत कम्प्युटर सञ्जालमा राख्न लगाउने काम भइरहेको छ ।

त्यसको अतिरिक्त, फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी निर्देशन र परिपत्रबमोजिमको काम समयमा सम्पन्न भएको छ छैन ? निरीक्षणको क्रममा हेर्नको लागि पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ मा सोही मितिमा दसौँ संशोधन गरिएको छ । त्यस्तै कैद, जरीवाना र सरकारी विगोको पुराना लगतहरू सकेसम्म चाँडो असुलउपर गर्ने वा मिन्हा दिएर पछ्यौट गर्ने उद्देश्यले

^{२८} न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन (चैत्र १८-१९, २०६५, काठमाडौं) को घोषणापत्र-२०६५ को बुँदा नं. ८ र ९ ।

^{२९} हेर्नुहोस्: सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रकाशित **सर्वोच्च अदालत प्रयोगकर्ताको बडापत्र, २०६६** को परिच्छेद १५: फैसला र फैसला कार्यान्वयन (३) फैसला वा आदेश कार्यान्वयन सम्बन्धी ।

^{३०} <http://www.supremecourt.gov.np/main.php?d=messages&f=chief>. "Message from Chief Justice".

जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ लाई पनि सोही मितिमा आठौं संशोधन गरी लगत असूलउपर गर्ने, मिन्हा दिने र दसीका मालसामान फिर्ता दिने वा लिलाम गर्ने प्रक्रियालाई सरल बनाइएको छ ।

तसर्थ, त्यस पुनरावेदन अदालतमातहतका जिल्ला अदालत तथा अर्धन्यायिक निकायहरूलाई माननीय न्यायाधीशहरूको निरीक्षण, रजिष्ट्रारको निरीक्षण, पुनरावेदन न्यायक्षेत्र समन्वय समितिको बैठक, स्टाफ मिटिङ र मातहत अदालत र निकायहरूलाई दिने निर्देशनको माध्यमबाट फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धमा सरोकारवालाहरूसँग समन्वय कायम गरी लगत असूलउपर र व्यवस्थित गर्ने गराउने काममा सम्भाव्य सबै उपायहरू अवलम्बन गरी कार्य गर्न माननीय मुख्य न्यायाधीशको निरन्तर अनुगमनका निम्ति यो निर्देशन दिएको छ । त्यस अदालत र मातहत अदालतबाट फैसला कार्यान्वयनप्रतिको संलग्नता र प्रगतिलाई दृष्टिगत गरी न्यायाधीश र अन्य कर्मचारीहरूको क्षमता एवं दक्षता वृद्धिसम्बन्धी कार्य-सम्पादन मूल्यांकनको आधार बनाउने गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्न न्यायपरिषद् सचिवालयलाई पनि यसै निर्देशबाट जानकारी गराउँदछु ।”

उता, तीन वर्षअघि आफैले दिएको एक आदेशको कार्यान्वयन नहुँदा सर्वोच्च अदालत बेपत्ताका परिवारलाई न्याय दिन नसक्ने अवस्थामा पुगेको छ । उक्त आदेशका कारण फैसला गर्न नमिल्ने भन्दै एक महिलाको रिट सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासले २०६७ भदौ १० गते खारेज गर्‍यो । भैरवनाथ गणबाट सेनाले आफ्नो पति बेपत्ता परेकाले दोषीलाई कारबाही गरिपाऊँ भन्दै सर्वोच्च पुगेकी ललितपुर बुडमतिकी राममाया नकर्मिकी रिट खारेजीमा परेको हो । सर्वोच्चले २०६४ जेठमा बेपत्तासम्बन्धी ऐन बनाउन, समिति गठन गर्न र त्यसैअनुसार अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही गर्न आदेश दिएको थियो । तर तीन वर्ष बितिसम्बद्धा पनि सरकारले कानून बनाएको छैन । कानून मन्त्रालयले मस्यौदा तयार पारेर संसदमा पेस गरेको जनाएको छ । संसदले त्यसलाई पारित गरेको छैन । सर्वोच्च स्रोतका अनुसार, नकर्मिकीको निवेदन जायज हुँदाहुँदै पनि कानून बनाएर कारबाही गर्ने भन्ने आफ्नै आदेशका कारण उनको जाहेरी किनारा लगाउनुपर्ने बाध्यता आइपरेको हो । नकर्मिकी पति पदमनारायणलाई सादा पोसाकका सेनाले पक्रिएर भैरवनाथ गणमा राखेको र त्यहाँबाटै उनी बेपत्ता भएको रिटमा उल्लेख छ । पक्राउ गर्नेलाई कारबाही गर्न राममायाले हनुमानढोका प्रहरीलाई जाहेरी दिएको तर त्यसको कुनै सुनुवाइ नभएको बताएकी छिन् । प्रहरीले आफ्नो कुरा नै नसुनेपछि हतास भएकी उनको कुरो सर्वोच्चले पनि आफ्नो अधिकारक्षेत्रमा नपरेको भन्दै रिट खारेज गरिदिएपछि उनीजस्ता भन्डै एक हजारजति बेपत्तापरिवारले तत्कालका लागि कानुनी उपचार गुमाएका छन् । राममायाको रिटमाथि २०६७ साउन २४ गते सोही अदालतले मुख्य-सचिवलाई “अत्यन्त जरुरी पत्र” लेखी सरकारका कुन-कुन निकायले दोषीलाई कारबाही गर्न के-के गरिहेका छन् भन्ने लिखित जानकारी दस दिनभित्र गराउनु भन्ने आदेश दिएको थियो ।

३१

परिच्छेद- तीन समस्या तथा चुनौती

६. समस्या तथा चुनौती:

- दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने (संविधानको धारा ३३(ग)) क्रममा विगतको माओवादी सशस्त्र युद्धको समयमा भएका मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवीयताविरुद्धका घटनाहरूसँग जोडिएको दण्डहीनताको अन्त्यका लागि:- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने (संविधानको धारा ३३(थ)) र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव-अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने (संविधानको धारा ३३(घ)) कार्यलाई राज्यको दायित्वको रूपमा आत्मसात् गरिएको पाइन्छ तर यसअनुरूप कार्य हुन सकेको छैन । जसबाट कुनै भरपर्दो वा यथेष्ट प्रमाणहरूको अभाव र राज्यशक्तिको उदासीनताका कारण यस्ता प्रकृतिका मुद्दाहरूमा प्रवेश गरी निर्णय गर्न अदालतलाई अप्ठेरो परिरहेको स्थिति देखिन्छ । किनकी नेपालको अदालती प्रणाली अन्वेषणात्मक नभई अभियोजनात्मक प्रणालीबाट निर्देशित भएको कारण अदालतआफैले जागरूकता देखाई प्रमाण जुटाउने स्थिति छैन । बरू, कतिपय अवस्थामा जुटाइएका प्रमाणसमेत खम्बीर नभएको व्याख्या हुने गरेको देखिन्छ ।
- त्यसैगरी, एकातिर सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासले “नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेका सन्धि-सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेका यी दस्तावेज (नेपाल पक्ष बनेका मानव-अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज) ले निर्धारण गरेका दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था नरहने”^{३१} भन्ने व्याख्या गरेको छ, भने अर्कोतिर, सन्धि ऐनले स्पष्टरूपमा बोलेका कुरालाई समेत वैधता दिन

^{३१} कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०६७ भदौ ११ गते (August 27, 2010) पृ. २: बेपत्तावारे रिट खारेज शीर्षकमा घनश्याम खड्काको समाचार । See also: The Himalayan Times National Daily (English), Bhadra 11, 2067 (August 27, 2010) p. 1: Ananta Raj Luintel writes under "Supreme Court rap brings government to its senses".

^{३२} अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाइ रवीन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय समेत भएको बन्दी-प्रत्यक्षीकरणका २८ वटा (एउटा परमादेश) निवेदनउपर सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला, फैसलामिति २०६४/११८ गते, नि.नं.७८१७, नैकाप २०६४ अंक २, पृ.१६९-२५० ।

कन्जुस्याईं गदैँ सोको केही समयअघि मात्र प्रधानन्यायाधीशसमेत तीनजनाको विशेष इजलासले एक मुद्दाका सन्दर्भमा प्रतिपादित निम्नानुसारको नजीरले अदालतको निरीहता, कमजोरी र पछौटेपनको उजागर गरेको पाइन्छ, जसमा भनिएको छ: “सन्धि र राष्ट्रिय कानून बाभिएको नबाभिएको भन्ने प्रश्नको निरूपण संविधानको धारा ८८(१) अन्तर्गत हुन सक्ने अवस्था नदेखिने... यस अदालतले संविधानसँग नेपाल कानून बाभिएकोमा मात्र न्यायिक पुनरावलोकन गर्न सक्ने तर सन्धि र नेपाल कानून एक-आपसमा बाभिएमा धारा ८८(१) आकर्षित हुन नसक्ने...”^{३३}

- एकातर्फ, प्रहरी तथा अभियोक्ताहरूले गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूलाई विशेष गम्भीरतापूर्वक अनुसन्धान र अभियोजन गर्नुको साटो त्यस्ता घटनाहरूलाई बेवास्ता गर्ने, लुकाउने वा निरीहता प्रकट गर्ने कार्य भइआएको छ। अर्कोतर्फ, यसरी अभियोजनको क्रममा अभियुक्तहरूलाई राजनीतीकरण (अपराधीको राजनीतीकरण) गर्ने कार्य र राजनीतिक संरक्षण र दबावका कारण दोषीहरू उम्कने वा उम्काइने कार्यहरू हालका वर्षहरूमा सामान्य जस्तै भइआएका छन्।
- त्यसैगरी, **justice hurry is justice burry** तथा **justice delay is justice deny** भन्ने भनाइभै कतिपय मुद्दाहरू अभियोक्ताले हतार-हतार अनुसन्धान र अभियोजन गरी बिना पूर्णतयारी मुद्दा दायर गर्ने र अदालतले पनि हतार-हतारमा मुद्दाको सुनुवाइ गरी आदेश वा फैसला गर्ने गरेको पाइन्छ भने कतिपय गम्भीरप्रकृतिका मुद्दाहरूमा समेत अभियोजक र अदालत उदासीन भइदिने र सकेसम्म ढिलो गरिदिने काम हुने गरेको कारण अभियोजन र अदालती फैसला पीडकको पक्षमा हुने र केवल मरेपछिको औषधी जस्तो औचित्यहीन सिद्ध हुने गरेका छन्।
- त्यसैगरी, अदालत प्रवेश गरेका कतिपय अभियुक्तहरूले अदालतबाट विभिन्न हथ्कन्डा अपनाएर सफाई पाउने गरेका थुप्रै दृष्टान्तहरू छन् तथापि “योजनाबद्ध ढङ्गले क्रूरतापूर्वक गरिएको अपराधका लागि कुनै पनि स्पष्टीकरण वा तर्क (explanation or logic) स्वीकार्य नहुने”^{३४}, भन्ने, र, “समाज र राष्ट्रलाई गम्भीर असर पार्ने फौजदारी कसूर गरेको आरोप लागी अदालतसमक्ष पेस गरिएका र तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट सो अवस्था पुष्टि भएका अभियुक्तहरूलाई निर्दोषिताको अनुमानको आडमा छाड्दै जाने हो भने फौजदारी न्यायप्रशासनले कार्य गर्न नसक्ने”^{३५} व्याख्या अर्को एक मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी, अदालतले केही मुद्दामा राजनीतिक निर्णयलाई पनि न्यायिक दृष्टिकोणबाट पर्गले कोसिस गरेको देखिन्छ, तथापि त्यो व्याख्या विशुद्ध न्यायिक मनसायको हो वा कुनै आग्रह वा पूर्वाग्रहलाई पुष्टि गर्नका लागि गरिएको हो भन्ने प्रश्न भने टड्कारूपमा उपस्थित हुन्छ। उदाहरणका लागि, एक मुद्दा^{३६}मा अदालतले व्याख्या गरेको छ:- “कानून र संविधानको मनसाय जुनसुकै मुद्दा फिर्ता लिन हुन्छ भन्ने होइन र सरकारको उद्देश्य दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन दिनु पनि होइन। गम्भीर प्रकृतिका मानवीय कानून उल्लङ्घन भएका मुद्दाहरूमा समेत विषयवस्तुको गम्भीरता नहेरी सरकारले फिर्ता गदैँ जाने र अदालतले पनि औचित्यतर्फ नहेर्ने हो भने जनताको जीउ-धनको संरक्षण गर्ने सरकारको उत्तरदायित्व तथा जवाफदेहीपनको अभाव हुन गई कानुनी राज्यको अस्तित्वमै प्रश्न उठ्ने। ...राजनैतिक व्यवस्था वा सरकार परिवर्तन हुँदा जनताको बाँचन पाउने स्थापित मौलिक हक-अधिकारको उपभोगलाई अन्यथा रूपमा प्रभावित गर्न दिन मिल्ने अवस्था आए संविधान र कानूनबमोजिम अदालतले जनताको हक-अधिकारको संरक्षण गर्ने कुरामा पछि हट्न नहुने। ...अदालतले संविधान र कानूनमा रहेको व्यवस्थालाई कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्तको आधारमा विवेचना गरी निष्कौलमा पुगनुपर्ने। ...कानून र न्यायको मापदण्डको अधीनमा रहेर मुद्दा फिर्ता दिनुपर्ने, अत्यन्त गम्भीर कारणले मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने भएको तर न्यायमा असर नपर्ने उपयुक्त अवस्थामा फिर्ताको माग भएमा अनधिकृत हस्तक्षेप गर्ने नीति अदालतको नहुने। ...मुद्दा फिर्ता माग गर्ने अधिकार भनेर जस्तोसुकै मुद्दामा पनि माग गर्ने र जहिले पनि वा जस्तोमा पनि मुद्दा फिर्ता दिने कुरा अदालतलाई सुम्पिएको न्यायिक अधिकारसुहाउँदो नहुने, अदालतले यथार्थमा न्यायको संरक्षक बन्नुपर्ने। ...आफ्नो बचाउ गर्न नसकी अपराधबाट पीडित भएको व्यक्तिको अधिकारको संरक्षणबाट नै समाजमा न्यायको प्रत्याभूति दिने हुनाले यस्तो प्रश्नलाई संवेदनशील भएर हेर्नुपर्ने। ...अभियोगपत्र दायर भएदेखि फैसला र त्यसको परिणामलाई अनदेखा गरी फिर्ता माग गरिएको मुद्दा फिर्ता माग गर्ने अधिकारअन्तर्गत भएको फैसला दण्ड जरिवानालाई शून्य बनाउन सक्ने अधिकार समावेश भएको भन्न नमिल्ने। ...वारदात स्थापित गरी प्रतिवादीहरू उपर ज्यानसम्बन्धीको कसूर-अपराधमा अभियोजनपक्षबाट लिइएको अभियोग-दाबी पुनरावेदनको रोहमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा मुद्दा फिर्ता लिन निर्णय भई सोको औचित्यसमेत प्रमाणित गर्न प्रयाशरत रहेको अवस्था भए तापनि मुद्दा फिर्ता गर्न अदालतले मन्जुरी नदिएको अवस्थामा पूर्ववत् आफूले लिएको अभियोग-दाबी प्रमाणित गर्ने कुरामा वादी पक्ष सदैव सचेत र सकारात्मक रहनुपर्ने हुन्छ। पहिले आफूले जे कुराको दाबी लिएको भए पनि मुद्दा फिर्ता लिन

^{३३} अरुण कुमार चौधरीविरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौँसमेत भएको उत्प्रेषण समेत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट फैसलामिति २०६४/१६५ गते, नि.नं.७८०३, नेकाप २०६४ अंक १, पृ.१७-२९।

^{३४} राजकिशोर मण्डलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरूद्ध नवलकिशोर मण्डलसमेत भएको संवत् २०६४ सालको साधक नं. ०५३ को कर्तव्य-ज्यानमुद्दामा संयुक्त इजलासबाट आदेशमिति: २०६४/१५९३, नि.नं. ७९९३, नेकाप २०६४, अंक ७, पृ. ८७९।

^{३५} अधिवक्ता राजीव वास्तोला समेत विरूद्ध जिल्ला वन कार्यालय काठमाडौँ समेत भएको उत्प्रेषण मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट भएको फैसला, नि.नं.८२०२, नेकाप २०६६ अंक ८, पृ.१२८१।

^{३६} पवनकुमार पटेलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरूद्ध गगनदेव राय यादव भन्ने गगन राय यादव समेत भएको संवत् २०६१ सालको फौ.पु.नं. ३३०२ को मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट आदेश मिति २०६४/१२९१३, निर्णय नं.८००३, ने.का.प. २०६४, अंक ९, पृ. ११०८।

प्रयोजनको लागि राजनीतिक प्रतिशोधको आधारमा मुद्दा चलाइएको भनेको देखिएको तर अदालतबाट उपरोक्तबमोजिम फिर्ता लिन मन्जुरी नभएपछि त्यस्ता मुद्दाहरूमा आफ्नो शुरु अभियोजनको स्थितिअनुरूप दाबी प्रमाणित गराउन जनताको तर्फबाट सदैव गम्भीर र सचेतरूपमा प्रतिरक्षा गर्न तत्पर रहनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तोमा आफूले बीचमा मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय नगरेसरह पूर्ववत् मुद्दाको कारबाहीमा भाग लिई अन्तिम निर्णय नभएसम्म वादी पक्ष आफ्नो प्रतिरक्षासम्बन्धी कर्तव्यमा प्रतिबद्ध रहनुपर्ने कानूनको शासनको मान्यता पनि हो। उक्त कुरा फौजदारी अपराधका सन्दर्भमा सरकारी पक्षबाट हुने अनुसन्धान, प्रतिरक्षासमेतको जनताप्रतिको जवाफदेहीपनको मान्यता (Principle of Accountability) पनि हो।”

- अर्कोतर्फ, कतिपय अभियुक्तहरूको मुद्दा सरकारका तर्फबाट विभिन्न बहानामा फिर्ता लिने र अदालतले पनि मुद्दाको गम्भीरतालाई ध्यान दिनुको साटो मुद्दा फिर्ता लिने कार्य कार्यकारीको क्षेत्रभित्र पर्ने नीतिगत कुरा भएको व्याख्या गरेर दण्डहीनतालाई नै टेवा पुग्ने कार्य गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन्। यससम्बन्धमा अदालतको व्याख्या यसप्रकार रहेको पाइन्छ:- “समुस ऐन, २०४९ को दफा २९ बमोजिम सरकारले गरेको मुद्दा फिर्ता लिने Genuine र Bonafide निर्णयको औचित्य र आवश्यकता वा फिर्ता लिने निर्णयमा उल्लेखित भएको आधार र कारणको प्रमाणको खोजी र प्रमाणको मूल्यांकन अदालतले गर्दैन। मुद्दा फिर्ता लिने कार्य Executive domain भित्र पर्ने नीतिगत कुरा भएकोले जनताप्रति उत्तरदायी र जनताको हितको लागि कटिबद्ध भई संविधान र जनताप्रति accountable भएर नै सरकारले काम गर्नुपर्ने हुँदा सरकारले गरेको यस्ता नीतिगत कुराहरूमा अदालत प्रवेश गर्न नमिल्ने।”^{३७}
- तर, समान प्रकृतिका मुद्दामा अदालतले कुनै फिर्ता लिन दिने, कुनै नदिने गरेको देखिन्छ। यसै सिलसिलामा, सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका अपराधका कयौं मुद्दालाई तत्कालीन समयमा सरकारले फिर्ता लिएको र अदालतले फिर्ता लिन अनुमति दिएको थियो तर अरुले पाएको विशेष राजनीतिक छुट ओखलढुंगाका एकीकृत नेकपा माओवादी सभासद बालकृष्ण हुंगेलले पाएका रहेछन् र उनीविरुद्धको मुद्दा अन्तिम फैसलापश्चात् कार्यान्वयन तहमा गएर अन्यौलमा परेको छ र उनीलाई माफी दिन नहुने र फैसला तुरुन्त कार्यान्वयन हुनुपर्ने माग गर्दै लबिड पनि सुरु भएको देखिन्छ।^{३८} तर, उनले अपराध गरेकोमा कुनै द्विविधा नरहेको भए तापनि एउटै प्रकृतिको मुद्दामा कसैले उन्मुक्ति पाउने, छुट पाउने वा मुद्दा फिर्ता गर्न पाउने तर कसैले नपाउने भन्नु कदापि उचित होइन। सरकारी तवरबाट गरिएका दण्डहीनताका घटनाका दोषीहरूलाई र अन्य राजनीतिक दलका यस्ता दोषीहरूलाई पनि यसै गरी बिनाछुट सजाय हुनुपर्ने माग गर्नुको साटो उनीहरूलाई गरिने पुरष्कृत तथा सम्मानमा नागरिक समाज समेत साक्षी बस्ने गरेको प्रशस्तै उदाहरण हामी सामु छन्।
- त्यस्तै, अदालतले पनि केही मुद्दामा व्याख्या गर्ने क्रममा भने फिर्ता लिने कार्यले गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको जनाउने गरेको छ। यसक्रममा व्याख्या गरेको छ:- “न्यायिक प्रक्रियामा कसूर र सजाय विचाराधीन रहेको अवस्थामा नै माफी वा मिनाहा दिनाले माफी वा मिनाहा पाउनेले तत्काल कैदबाट छुटेको अनुभूति गर्न पाउने भए तापनि त्यस्तो छुटसँगसँगै सजायको दाग पनि बोक्नुपर्ने... न्यायिक प्रक्रियाबाट कुन प्रकृतिको कसूर गरेको हो र कस्तो सजाय हुने भन्ने निश्चित नै हुन नदिई बीच-बीचमै सजायको माफी मिनाहा दिने हो भने अभियोजनको लक्ष्य र न्यायिक प्रक्रिया नै निरर्थक, प्रभावरहित, दिशाविहीन र औचित्यरहित हुने स्थिति आउने। ...यस्तो कार्यबाट एकातर्फ सजायबाट उम्कन कानून र संवैधानिक व्यवस्थाको गलत व्याख्या गर्ने प्रवृत्ति बढ्न सक्छ भने अर्कोतर्फ सुशासनको आकाङ्क्षा र फौजदारी न्यायप्रणालीप्रति नै वितृष्णा र नकारात्मक भावना सिर्जना हुन पुग्ने। ...मुद्दाको अन्तिम टुंगो लागिसकेपछि मात्र कैदमाफीको सिफारिसको कारबाही अगाडि बढाउनु र यसरी मुद्दाको अन्तिम टुंगो नलागी कैदमाफीको प्रक्रिया अगाडि बढाएमा आवश्यक कारबाहीसमेत हुने भनी सम्बन्धित कारागारप्रशासन कार्यालयहरूमा अविलम्ब परिपत्र जारी गर्नु भनी गृहमन्त्रालयका नाउँमा यो न्यायिक निर्देशन जारी हुने।”^{३९}
- त्यसैगरी, ज्यान मार्ने उद्योगमा संलग्न दुई अभियुक्त वासु बराल र गोविन्द बस्नेतको मुद्दा फिर्ता लिने मन्त्रपरिषद्को २०६७ साउन २८ गतेको निर्णयविरुद्ध २०६७ असोज ५ गते सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम आदेश जारी गरेको छ। एकै दिन तीन जनालाई छुट्टाछुट्टै ठाउँमा ज्यान लिने गरी आक्रमण गरेको (२०६५ फागुन २७ गते लमजुङ बेसीशहरमा हरिवहादुर दनाई, लमजुङ चक्रतीर्थ गाविसकी नानुमाया पराजुली र क्रान्तिकारी पत्रकार संघका जिल्ला संयोजक वासुदेव थापालाई डन्डीले हानेर मार्ने प्रयास गरेको) अभियोगमा थुनामा परेका जमजुङका दुई एमाले कार्यकर्तालाई माफी दिँदै एमाले नेतृत्वको कामचलाउ मन्त्रपरिषद्ले उक्त मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेको थियो। सरकारले अपराधीको पक्ष लिएर उल्टै अन्याय गरेको र आफूहरू दोहोरो मारमा परेको भन्दै पीडितपक्षले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय बदर गरिपाउन माग-दाबीसहित सर्वोच्च अदालतमा असोज ३ गते रिटनिवेदन दायर गरेको थियो। त्यसमाथि सुनुवाइ गर्दै न्यायाधीश बलराम केसीको एकल इजालासले मुद्दा फिर्ता दिँदा पीडितलाई मर्का पर्ने भन्दै “मुद्दा फिर्ता लिने कार्य जहाँ-जुन अवस्थामा पुगेको छ, त्यहीं यथास्थितिमा राख्नु, ...मिति २०६७

^{३७} देवनारायण महतोको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध देवेन्द्र मण्डलसमेत भएको संवत् २०६२ सालको फौ.पु.नं. ०१९७ को कर्तव्य-ज्यानमुद्दामा संयुक्त इजलासबाट भएको आदेशमिति: २०६४/१५/१७२, नि.नं. ७८६२, नेकाप २०६४, अंक ६, पृ. ७९४।

^{३८} See: [The Himalayan Times National Daily Newspaper of September 23, 2010](#), p. 3: "Only president move can save Dhungel" and box news under "Pardon not possible: Prime Minister".

^{३९} मोहनवहादुर भण्डारीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध वेचन भन्ने अनिरुद्रप्रसाद माफी भएको कर्तव्य-ज्यान मुद्दा, नि.नं. ७७८१, संयुक्त इजलास, नेकाप २०६३ अंक १०, पृ. १३८४।

साउन २८ गतेको निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु” भन्दै सरकारको निर्णयविरुद्ध अन्तरिम आदेश जारी गरेको हो।^{४०} तथापि गम्भीर प्रकृतिका मुद्दा भए तापनि सरकारले राजनीति जोडेर फिर्ताको सिफारिस गर्ने र अदालतले आँखा चिम्लेर फिर्ता लिन दिने प्रवृत्ति लामो समयदेखि देखिदै आएको वास्तविकता लुकेको छैन।

- अर्को संवेदनशील पक्ष, नेपालको अदालतले सर्प छोडिदिएर माछो समात्ने सपेराको जस्तो काम गर्ने गरेको आरोप पनि लाग्ने गरेको छ। वास्तविक दोषीहरूका सम्बन्धमा “बार्गेनिङ” हुने र कुरा नमिले मात्र हार्ने वा दोषी ठहरिने संस्कार नै बसिसकेको आरोप पनि सुनिने गरेको छ। यस्ता घटनामा कतिपय कानून व्यवसायीहरूसमेत सङ्लग्न रहने गरेको सुनिदै आएको छ।
- त्यसैगरी, सशस्त्र युद्धको समयमा भएका मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धका घटनाहरूका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था र प्रमाणको अभाव, पीडकतर्फको धम्की र राज्यको उदासीनतालगायतका कारणबाट अद्यापि कयौं मुद्दाको न्यायिक उपचारको प्रक्रियाको शुरुआतसम्म हुन नसकेको र अदालतमा दर्ता भएका मध्ये पनि अधिकांशमा यो वा त्यो प्राविधिक कमजोरी देखाएर न्याय दिन कञ्जुस्याइँ गरेका र थोरैमा मात्र अदालतले निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ।^{४१} तथापि “अपराध घटेको तथ्य पुष्टि भइरहेको अवस्थामा सानातिना प्राविधिक विषयको पछि लागी अभियुक्तलाई सफाई दिँदै जाने हो भने समाजले अपराधको भयबाट कहिल्यै मुक्ति नपाउने र अपराध गर्नेलाई दण्डित गर्ने फौजदारी न्यायको अभीष्टसमेत पराजित हुने”^{४२} व्याख्या अदालतबाटै नभएको होइन। अर्को गम्भीर पक्ष त यो पनि छ कि, सर्वोच्च अदालतसम्म यस्ता मुद्दाहरूमध्ये नगन्य मात्र आइपुग्ने गरेका छन्।
- त्यस्तै, राज्यको खस्कदो जवाफदेहिता र दण्डहीनताका घटनाको निरन्तरता अदालतका लागि समेत ठूलो चुनौतीको रूपमा देखिदै आएको छ। विगतमा खासगरी, दसवर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव-अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धका घटनाहरूलाई लक्षित गरी नेपालको दण्डहीनताको सवाललाई जोडेर हेर्ने गरिएको र ती घटनाको सम्बोधन गर्ने भनिए तापनि सोभन्दा पछि पनि यस्ता घटनाहरू हुन छाडेका छैनन्। यस्तै एक ताजा उदाहरण हो- बर्दियाको अत्तरियामा राज्यका सुरक्षाकर्मीहरूबाट गरिएको निर्मम दमनको घटना।^{४३} जसको मुख्य कारण राज्यको जवाफदेहितामा देखिदै आएको सङ्कट नै हो।
- न्यायिक विचलनले समेत दण्डहीनतालाई नराम्ररी ढाडस दिएको छ। कतिपय मुद्दा वा उजुरीहरूलाई न्यायालयले सुन्न नै नचाहनु यसको उदाहरण हो। खासगरी, विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा पर्ने गरेका मुद्दाहरूका सम्बन्धमा अदालतले आफूलाई स्वतन्त्र अस्तित्वको, मानव-अधिकार तथा मानवताको पक्षपातीको रूपमा प्रस्तुत गर्नुभन्दा बढी सरकारी तलब-भत्ता खाएको कुनै अन्य सरकारी निकायहरूकै जस्तो मानसिकतामा राखेको कतिपय मुद्दाहरूमा अदालतले गरेको आदेश र न्यायाधीशहरूको व्यवहारबाट पुष्टि हुन्छ।^{४४}
- मल्लिक र रायमाझी आयोगको सिफारिसलाई विशेष परिस्थितिका आयोगको रूपमा आत्मसात् गरेर कार्यान्वयन गर्न आदेश दिन सक्नुपर्ने थियो तर सर्वोच्च अदालतले ती आयोगको कार्यान्वयन पक्षलाई तुहाउने गरी गरेको निर्णयका कारणबाट ती प्रतिवेदनले दोषी ठहर गरेका व्यक्तिहरूसमेत प्रधानमन्त्री, मन्त्री र अन्य उच्च ओहदाका पदहरूमा आसीन हुन पुगेका/सफल र कानूनको शासनको धज्जी उडाउने कार्यमा लागिरहेकाले यसबाट दण्डहीनताको संस्कारलाई पुग्न गएको मलजलको एक हिस्सेदार अदालत पनि हो भन्नु अतिशयोक्ति देखिदैन।
- दण्डहीनतामा मुछिएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक नेतृत्व र राष्ट्रप्रमुख, सरकारप्रमुख, न्यायप्रमुख, न्यायाधीश र मन्त्रीजस्ता सार्वजनिक पदमा ल्याउन नहुनेमा हाल राजनीतिक भागबन्डाको आधारमा त्यस्ता अधिकांश पदहरूमा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई निर्वाधमात्र होइन स-सम्मान छनौट वा नियुक्ति गर्ने कार्यले प्रश्रय पाउँदै आएको छ जसका कारण दण्डहीनता अन्त्य गर्ने राज्यको दायित्वको संवैधानिक प्रत्याभूतिको खिल्ली उडाउने कार्य भइआएको छ।

^{४०} हेर्नुहोस्: कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, २०६७ असोज ६ गते पृ. २: घनश्याम खड्काद्वारा लिखित समाचार- “मुद्दा फिर्ताविरुद्ध अन्तरिम आदेश”।

^{४१} हेर्नुहोस्: **दण्डहीनता: अवधारणा, समस्या र निदान**, प्रकाशक: मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड), २०६४ असोज, पृ. २३३।

^{४२} मानकमारी थापाको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध कन्वैया राय कुमी समेत भएको पुनरावेदनसह मुद्दा हेरिपाऊँ भन्ने मुद्दा, नि.नं.७८४४, नेकाप २०६४, अंक ५, पृ. ५४९-५७५।

^{४३} The Nepal Army and the Nepal Police have continued to kill innocent Nepalis with impunity. Home Minister Bhim Rawal of the Madhav Government has patted the armed police force for killing innocent Nepalis in Atariya in the name of ejecting the people encroaching on the forestland. Similarly, Defense Minister Bidhya Bhandari has said that the Nepali Army personnel have killed the three women including a twelve-year-old girl in an encounter at the Bardiya National Park on the night of March 10, 2010. The Sub-Committee On Investigation Into Killing Of Three Women in Bardiya formed by the Legislative Committee On Women, Children And Social Welfare in its reports has stated on April 7, 2010 that the three women the Nepal Army has killed in Bardiya National Park on March 10 were not poachers, but they were simply collecting tree barks in the park for their livelihood. The National Human Rights Commission has also found that the three women killed by the Nepal Army are not poachers and are not armed as stated by the Nepal Army and endorsed by the Defense Minister, and has recommended the government to bring the Nepal Army culprits to justice. However, the Madhav government has done nothing to punish the criminals and killers encouraging impunity. See: Siddhi B Ranjitkar Issue 17, April 25, 2010; Website: <http://66.7.193.115:8080/kathmandumetro/news-analysis-and-views/nepal-heading-toward-a-failed-state>.

^{४४} ऐजन्त पार्लटिप्पणी ४०, पृ. १३७।

- त्यसैगरी, कानूनको अन्तिम व्याख्याताको रूपमा रहेको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशमा समेत “राम्रो मान्छे” नभई “हाम्रो मान्छे” लैजाने र उनीहरूले गम्भीर तथा दूरगामी महत्त्वका विषयहरूमा समेत गुन तिर्ने वा बदला लिने र आफ्नो भविष्य सुनिश्चित गर्ने मनसायपूर्ण फैसलाहरू गर्ने प्रचलन अद्यापि हट्न सकेको छैन ।
- पीडितको हक एवं न्यायको अभिन्न तथा अपरिहार्य अङ्गको रूपमा आत्मसात् गरिएका कानून-व्यवसायीहरूमा जसरी पनि आफ्नो पक्षले जित्नुपर्ने मानसिकता विद्यमान रहनु र सोहीअनुसार कतिपय अवाञ्छित गतिविधिहरू गरी गराई न्यायलाई प्रभावित गर्ने कार्य हुँदै आएको छ ।
- पीडित पक्षको आर्थिक अभावका कारण मुद्दामा असर परिरहेको र पीडक दण्डहीन हुने र पीडित भन्ने पीडित हुने गरेको स्थिति व्याप्त छ तर यसतर्फ केही-कसैको गम्भीर ध्यानाकर्षणसम्म भएको देखिदैन । उदाहरणका लागि, नारहत्याकाण्डको नामले कुख्यात ०६६ जेठ २७ गते मनाङको नारमा मनाङ, केरौँजाका ७ जना युवकलाई कुटेर र लखेटेर विभत्सपूर्ण हत्या गरेको अभियोग लागेका अन्नपूर्ण क्षेत्र आयोजना उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीहरूविरुद्धको कारवाहीका क्रममा सदरमुकाम आउँदा-जाँदा कमजोर आर्थिक अवस्था भएका पीडितपरिवार भन्ने पीडामा पर्न गएको भन्ने समाचारले पीडकको उपचारमा असर परेको मात्र नभई अन्ततः दण्डहीनतालाई मलजल पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।^{४५}
- त्यसैगरी, सरकारको संवैधानिक कानुनी सल्लाहकारको रूपमा रहेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सरकारको तर्फबाट दाबी-प्रतिरक्षा एवं बहस-पैरवी गर्ने नाममा दण्डहीनतासँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा समेत सरकार वा सार्वजनिक पदाधिकारीहरूको स्पष्ट दोष रहे देखिदा-देखिदै पनि त्यसको बचाउ गर्ने प्रवृत्ति रहेको कारण दण्डहीनतालाई बल पुग्दै आएको छ । अतः उनीहरूको त्यस्तो प्रवृत्तिमा परिवर्तन गरी उक्त कार्यालयलाई दोषीको बचाउ गर्ने नभएर सरकारलाई उचित कानुनी सल्लाह दिने र सरकार वा सार्वजनिक पदासीनहरूको उचित कामको मात्र बचाउ गर्ने निकायको रूपमा स्थापित गर्नु नितान्त जरूरी रहेको भए तापनि त्यसतर्फ ध्यान गएको देखिदैन । साथै, मूलतः सरकारवादी वा प्रतिवादी रहेका मुद्दामा अदालतबाट सरकारका नाममा भएका आदेश वा फैसलाहरूको कार्यान्वयनसम्बन्धी चुस्त दुरुस्त अभिलेखीकरण गर्ने कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न गराउनु सक्नुपर्नेमा त्यसो भएको देखिदैन ।
- त्यसैगरी, कानूनको पालना गर्ने वा कानूनको सहारा लिनेलाई कमजोर पक्षको रूपमा हेर्ने र कानून उल्लङ्घनकारीलाई प्रतिष्ठित मान्ने प्रवृत्तिले समाजमा प्रोत्साहन पाउने गरेको देखिन्छ । दोषीलाई कानुनी दायरामा नल्याउने, यथेष्ट प्रमाणबाट दोषी देखिनेहरूलाई पनि प्रमाणको नजरअन्दाज गर्दै वा तर्काउने व्याख्या गर्ने आदि कार्यबाट दण्डहीनताको अवस्थालाई मलजल पुग्दै आइरहेकोले आम-सर्वसाधारणमा यस्तो गलत भावना बढ्नुमा अदालतलगायतको समग्र राज्यसंरचनाकै दोष देखिन्छ ।
- संगठित अपराध दण्डहीनताको अति गम्भीर पक्ष हो । यस्ता अपराधका अभियुक्त एवं अपराधीहरूमध्ये कतिपयले अपराधपश्चात् विदेशी मुलुकहरूमा आश्रय लिने गरेको र उनीहरू देशीय क्षेत्राधिकारबाहिर रहेर दण्डहीन रहने मात्र नभई अन्य तथा थप अपराधहरूमा संलग्न हुने गरेका छन् । तथापि यस्ता समस्यालाई सम्बोधन गर्न अन्तरदेशीय आपसी सहयोगसम्बन्धी कानून ल्याउने तयारी नेपाल सरकारले गरिरहेको कुरा प्रकाशमा सम्म आएको छ ।^{४६}
- अर्कोतर्फ, हाम्रो न्यायप्रणालीमा अदालतले आफ्नो फैसला आफैँले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भन्नु चर्को बहसको विषय बन्न सक्छ । यदि गर्नुपर्छ भन्ने हो भने शक्तिपृथक्कीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलनको अवधारणाविपरीत हुनजान्छ । किनकी, नेपालको वर्तमान राज्यपद्धति मूलतः सोही सिद्धान्तहरूमा आधारित छ । तसर्थ, अदालतले आफ्नो फैसला आफैँले कार्यान्वयन गराएर न्याय दिलाउने नाममा अनावश्यक रूपमा सक्रियता बढाउनु आफैँमा प्रत्युत्पादक नहोला भन्न सकिन्छ । तसर्थ, यसले आफ्ना फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्ने गराउने काममा सरकारलाई घच्च्याउने, सूचना उपलब्ध गराउने र सूचना लिने काम तदारुकतासाथ गर्नेसम्म मात्र सीमित हुनुपर्ने हुन्छ ।
- त्यसैगरी, फैसला कार्यान्वयनमा कार्यपालिकाको सक्रियता तथा तदारुकता सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । तर दण्डहीनताका अधिकांश घटनाहरू सरकारी व्यक्तिहरूसँग जोडिएर आउने गरेको कारण कार्यपालिका यस्ता व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउनेभन्दा पनि कसरी बचाउ गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ बढी केन्द्रित हुने गरेको वास्तविकता हामीसामु छँदैछ ।
- फैसला कार्यान्वयनमा पीडित पक्षका साथै नागरिक समाजको समेत चासो तथा जागरुकता अपरिहार्य हुन आउँछ । “आफ्नो मान्छे, राम्रो मान्छे” भन्ने मानसिकताबाट माथि उठेर दोषीव्यक्ति जोसुकै भए तापनि उसलाई कानुनी दायरमा ल्याउनका लागि सबैको सहयोग अत्यावश्यक हुनजान्छ । हामीकहाँ जतिसुकै ठूलो अपराध गरे तापनि आफ्नो मान्छेलाई जोगाउन खोज्नुलाई अपराध नमानी स्वाभाविक मानिन्छ जबकी अपराधी/दोषी जोसुकै किन नहोस् उसलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु र त्यसका लागि सबैले उत्तिकै सहयोग गर्नुपर्ने आवश्यक हुन्छ । यसै प्रसंगमा एउटा रोचक उदाहरणलाई लिऔं:- बर्लिनमा रातको १० बजेतिर आफ्नो कुकुरका साथ घुम्न निस्किएकी एक महिलाले एक जना व्यक्तिलाई नाङ्गै हिँडेको देखिन् । यो खबर पाउनासाथ प्रहरी हेलिकप्टर लिएर उक्त व्यक्तिलाई पछ्याउन थाल्यो । ऊ भागेर आफ्नै घरभित्र छिऱ्यो । पछि उनकी श्रीमतीले यो कुरा थाह पाएपछि आफ्नो श्रीमानलाई मोटरमा राखेर सीधै प्रहरी चौकीमा पुगिन् । उक्त ४१ वर्षीय पुरुषले आफू नाङ्गै दौड्दा

^{४५} हेर्नुहोस्: कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, २०६७ असोज १३ गते पृ. ५: कृष्ण आचार्यद्वारा लिखित “मुद्दा लड्दा आर्थिक समस्या” शीर्षकभित्रको समाचार ।

^{४६} See: [The Himalayan Times](http://www.himalayan-times.com) Daily Newspaper (September 29, 2010), P. 3, under the title: Mutual Legal Assistance bill draft ready.

तनाव कम भएको अनुभव हुने गरेको र अरुलाई आफ्नो कार्यबाट बाधा नपुगोस् भनेर रातको समयमा यस्तो गर्ने गरेको बताए ।^{४७}

परिच्छेद- चार निष्कर्ष र सुझावहरू

७. निष्कर्ष:

वास्तवमा, दण्डहीनता भनेको मानवता तथा मानवीय सभ्यताप्रतिको गम्भीर उपहास हो । दण्डहीनताको संस्कार कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सजाय हुने वा भोग्ने परिणतिसँग जोडिएको हुन्छ । सजायको भागी हुनुपर्ने मानसिकताको विकास वा सिर्जना गर्नसक्नु नै वास्तवमा दण्डहीनताविरुद्धको न्यायिक प्रयास र यसको सार्थकता मान्न सकिन्छ । साथै, निरङ्कुश शासन व्यवस्था वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्व जस्ता विषम अवधिमा मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवीय कानूनविरुद्धका अपराधहरूको सम्भावना प्रचुर रहने हुनाले नै दण्डहीनताको विषय यस्ता अवधिहरूका बारेमा बढी केन्द्रित हुने गर्दछ । यस्ता अवधिहरूका दण्डहीनतालाई अन्त्य वा निस्तेज गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित गरिएको पाइन्छ । तर, नेपालको न्यायप्रणाली र यसको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालतको कुरा गर्दा, कतिपय मुद्दाहरूमा आधुनिक दृष्टिकोणको संकेत देखिए तापनि त्यो न्यायिक भन्दा पनि व्यक्तिगत जस-अपजसको दृष्टिकोणबाट प्रेरित देखिन्छ । यस्तो परिस्थितिमा गुञ्जिरहेको यस अदालतले सङ्क्रमणकालीन न्यायको पद्धतिलाई त भन्ने अवलम्बन गर्न सकेको देखिदैन । अझ भन्ने हो भने, नेपालको सर्वोच्च अदालतसमेत न्यायका मान्यसिद्धान्तको सापेक्षक एवं सङ्क्रमणकालीन व्याख्या गर्ने र जनताको अदालत बन्नेतिर भन्दा पनि मूलतः अमूक राजनीतिक तथा अन्य आग्रह-पूर्वाग्रहबाट ग्रस्त भएर व्याख्या गर्दै आएको देखिन्छ । एउटै प्रकृतिका मुद्दामा फरक फरक फैसला गरिएका कयौं मुद्दाहरू यस्तो प्रवृत्तिका जीवन्त उदाहरणहरू हुन् । संविधानले स्वतन्त्र न्यायपालिका (संविधानको प्रस्तावना, राज्यको दायित्व र न्यायपालिकासम्बन्धी शीर्षकअन्तर्गत स्वतन्त्र न्यायपालिकाका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ) को परिकल्पना गरेको छ तर पुरानो तथा यथास्थितिवादी चिन्तनलाई विस्थापित गर्ने र योग्यता तथा क्षमतालाई संस्थागत गर्नेतर्फ कुनै ठोस मानसिकता र कार्यको तय गर्न सकिएको छैन । संविधानको धारा १००(२) मा नेपालको न्यायपालिकाले स्वतन्त्र न्यायपालिकासम्बन्धी अवधारणा र मूल्य-मान्यतालाई अनुसरण गरी लोकतन्त्र र जनआन्दोलनको भावनालाई आत्मसात् गर्दै यस संविधानप्रति प्रतिबद्ध रहनेछ भन्ने उल्लेख गरिएको भए तापनि नेपालको न्यायपालिका व्यवहारमा स्वतन्त्र छैन । वर्तमान संविधान लागू भएपछि दण्डहीनतासँग सम्बन्धित केही मुद्दाहरूमा अदालतले सकारात्मक व्याख्याहरू गर्ने गरेको देखिए तापनि अधिकांश मुद्दाहरू यो वा त्यो बहानामा पाखा लगाइँदै आएको र ढाकछोप गर्ने गरेको स्थिति छ भने दण्डहीनताका सम्बन्धमा व्यापक तथा दूरगामी असर पार्ने कयौं विषयहरूमा प्रतिगमनकारी भूमिका र व्याख्याहरू गर्दै समस्यालाई थप जटिल बनाउन भूमिका निर्वाह गर्दै आएको आरोपबाट मुक्त हुन सकेको छैन । यस्ता पछिल्ला उदाहरणहरूमा, मानव-अधिकार उल्लङ्घनमा दोषी देखिएका केही उच्च सैनिक अधिकारी, भाषाविवादमा परेका उपराष्ट्रपति र संविधान मिचेका राष्ट्रपतिविरुद्ध परेका मुद्दाहरूमा अदालतले प्रदर्शन गरेको व्यवहार र गरेको आदेशलाई लिन सकिन्छ जसबाट अदालतले वर्तमान संविधान लागू भएपछि गरेका कतिपय सकारात्मक व्याख्याहरूका कारण जागृत भएको अदालतप्रतिको आशामा समेत तुसारापात भएको र अदालत अन्ततः प्रतिगमन, यथास्थितिवाद र राज्यशक्तिको पन्जाबाट बाहिर निस्कन नसकेको स्पष्ट भएको छ । यसरी, नेपालको न्यायप्रणाली कतिपय सकारात्मक पक्षहरूका बावजूद अद्यापि न्यायको भरोसाको केन्द्रको रूपमा विकसित र अभ्यासरत हुनुको साटो न्यायलाई लम्ब्याउने, झुलाउने र कतिपय अवस्थामा दण्डहीनतालाई संरक्षण गर्ने वा पीडकलाई चोख्याउने निर्विकल्प तथा बाध्यात्मक साधनको रूपमा रहँदै आएको छ । अर्कोतर्फ, अदालतबाट भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन नभएको भन्दै तिनको कार्यान्वयन गर्ने गराउने नाममा अदालतले निष्पक्ष र न्यायिक फैसला गर्नेतर्फ भन्दा फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा अनावश्यकरूपमा आफूलाई सक्रिय पार्न खोजेको देखिन्छ । फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी एक अध्ययनप्रतिवेदनकै अनुसार पनि “...खुद्रा दृष्टिकोणले फैसला कार्यान्वयनमा सुधार आउँदैन । समस्याको समग्र सम्बोधनबाट मात्र विद्यमान परिस्थितिमा सुधार आउनसक्छ”^{४८} भन्ने कुरामा ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ भने अर्कोतर्फ, अदालतको काम सापेक्षक न्यायिक उपचार घोषणा गर्न सक्नु हो, न कि फैसला कार्यान्वयन । फैसला कार्यान्वयनमा अदालतले सक्रिय चासो राख्ने काम मात्र गर्न सक्छ, न कि आफैले तदारुकता देखाएर फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने । त्यसो गर्ने हो भने आफ्नो फैसला कार्यान्वयन गराउन फेरि अर्को मुद्दा अदालत वा यसका निकायले अदालतमै दायर गर्ने चक्र मात्र दोहोरिन नजाला भन्न सकिन्न ।

^{४७} गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक, २०६७ भदौ २७ गते (September 12, 2010) पृ. ११: तनाव कम गर्न नार्ने हिंदा ... ।

^{४८} फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू (अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन) २०६५; (अनुसन्धानकर्ताहरू डा. आनन्दमोहन भट्टराई, श्यामकुमार भट्टराई र उमेश कोइराला), प्रकाशक: राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल, पृ. १२४ ।

वास्तवमा, अन्तरिम संविधानमा व्यक्त गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा समेत हालसम्म कुनै ठोस उपलब्धिमूलक कार्य नगरिएको, दण्डहीनता भन्ने संस्थागत हुँदै गएको र सबै जनताले आफ्नो भन्ने महसुस गर्ने गरी संविधानसभाबाट नयाँ संविधान घोषणा गर्ने कार्य नै ओभरलमा परेको हुँदा नेपाल राज्य नै कतै असफल राष्ट्रमा परिणत हुने त होइन भन्ने शङ्काहरू पनि हालका दिनहरूमा उठ्ने गरेका छन् । अतः, वर्तमान स्थितिमा राज्यका अङ्गहरूमा राज्य तथा जनताप्रतिको जवाफदेहिता, पुनर्संरचित स्वतन्त्र तथा सक्षम न्यायपालिका, दण्डहीनताको अन्त्य, मानव-अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र कानुनी शासनको प्रत्याभूतिलाई व्यावहारिक रूप दिन सक्तियो भने मात्र न्यायपूर्ण, शान्त, सभ्य, सुसंस्कृत र उन्नत नेपालको प्रत्याभूतिको प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा उतार्न मद्दत पुग्ने हुन्छ । त्यसका लागि निरन्तर दबाव र खबरदारीको सङ्घर्ष आवश्यक देखिएको छ । यस्तो खबरदारीको दायित्व नागरिक समाजले बहन गर्नुपर्ने हुन्छ जुन दायित्व निष्पक्ष र विशुद्ध मानव-अधिकार तथा मानवीय कानूनसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ न कि कुनै आग्रह वा पूर्वाग्रहप्रेरित ।

८. सुभावहरू

- स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका नै कानुनी शासन, मानव-अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धन र न्यायको मेरूदण्ड हो । तसर्थ, दण्डहीनताको अन्त्यको सवाललाई साँच्चै नै आत्मसात् गर्ने हो भने, न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा तत्काल ध्यान पुऱ्याउनु नितान्त जरूरी छ । साथै, यसको महत्त्वपूर्ण भाग भनेको न्यायाधीशको व्यक्तिगत क्षमता र दक्षता पनि भएकोले सर्वोच्च अदालतका कम्तीमा पचास प्रतिशत न्यायाधीश इमानदारिता, योग्यता र दक्षताको आधारमा स्वतन्त्र कानून व्यवसाय, निर्वाचन वा खुला प्रतिस्पर्धाबाट नियुक्ति गरिनुपर्छ । न्यायाधीश र निजका परिवारका लागि उचित सुविधा र सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिनुपर्छ । न्यायाधीश र कानून व्यवसायीको आचारसंहिताको परिपालना र अनुगमन सक्रियरूपमा गरिनुपर्छ ।
- जति माथिल्लो पद त्यति नै बढी दायित्व बहन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरी सोही प्रकारको न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्छ ।
- मुद्दाको वास्तविक न्यायपूर्ण फैसलाको लागि मुद्दाको प्रकृतिअनुसारको इजलास वा अदालतको गठन गरिनु नितान्त आवश्यक छ जसबाट मुद्दाको छिटो, भरपर्दो र दक्षतापूर्ण तवरबाट सुनुवाइ गर्न मद्दत मिल्ने हुन्छ । तर, अद्यापि सर्वोच्च अदालतमा समेत मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धका अपराधको सुनुवाइ गर्ने छुट्टै वा विशेष इजलासको व्यवस्था हुन सकेको छैन ।
- मुद्दाको सुनुवाइमा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य-मान्यता आत्मसात् गर्दै फौजदारी अपराधको सन्दर्भमा रोमविधान, १९९८ ले गरेको अपराधको वर्गीकरणको अनुसरण गर्नुपर्छ ।
- गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा हदम्यादविहीनता, अन्तर्राष्ट्रिय अधिकारक्षेत्र, हदैसम्मको सजाय र सङ्क्रमणकालीन पश्चात्दर्शी प्रभावको अनुसरण गरिनुपर्छ ।
- यस्ता प्रकृतिका मुद्दाहरूमा छानबिन समितिको सिफारिसका आधारमा सीधै मुद्दा चलाउन पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- अदालतले यस्ता प्रकृतिका जुनसुकै मुद्दाहरू मन्त्रिपरिषद् वा नेपाल सरकारले फिर्ता लिन वा सजाय माफी दिन नपाउने स्पष्ट आदेश गर्नुपर्छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस्ता प्रकृतिका मुद्दाहरूमा आँखाचिम्लेर सरकार वा तिनका पदाधिकारीहरूको बचाउ गर्नुको साटो पीडकलाई उचित कारवाही र पीडितलाई उपचार गरेर मात्र न्यायको मान्यता रहन्छ, भन्ने दृष्टिकोणप्रेरित भएर प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने हुन्छ र सरकारका तर्फबाट फैसला कार्यान्वयनमा भएको कार्य वा अकार्यको दुरुस्त अभिलेख समेत राखी न्यायालयलाई सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- विगतमा भएका मानव-अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धका अपराधका घटनाहरूको छानबिनका लागि संविधानले प्रत्याभूत गरेबमोजिम उच्चस्तरीय र स्वतन्त्र तथा सक्षम वेपत्तानागरिक छानबिन आयोग र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अविलम्ब गठन गरी त्यस्ता आयोगले दिएको प्रतिवेदनकै आधारमा मुद्दा चलाउने र अदालतले न्याय दिलाउनुपर्छ ।
- सर्वोच्च अदालतका कतिपय चर्चामा आएका फैसलाहरू नै हेर्ने हो भने पनि ती फैसलाहरू न्यायिक पक्षतिर भन्दा बढी “बौद्धिकता”को प्रदर्शन गर्नतिर केन्द्रित भएको “आडम्बरी पण्डितको पुराणवाचन जस्तो” देखिने गरेका छन् । तसर्थ न्यायाधीशहरूको मनोवृत्ति राजनीतिक नेतामुखी र कोरा सैद्धान्तिक ज्ञानको प्रदर्शन गर्नेभन्दा पनि यथार्थ धरातलमा रहेर र न्यायसँग सम्बन्धित भएर मानवीय संवेदनयुक्त, व्यावहारिक, अग्रगामी र पीडितमुखी न्यायिक प्रकृतिका फैसला गर्नेतर्फ जानुपर्छ ।
- अदालतले आफ्ना फैसला कार्यान्वयन नभएको बहानामा तिनलाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने एवं त्यसका लागि छुट्टै न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था गर्नेतर्फ भन्दा कार्यान्वयन हुने प्रकारबाट, पीडितमुखी, न्यायिक प्रकृतिका र विवादमुक्त आदेश वा फैसला गर्नेतर्फ आफ्नो ध्यान तथा शक्ति केन्द्रित गर्नुपर्छ र आफूलाई फैसला कार्यान्वयनकारी निकायको रूपमा नभई निष्पक्ष, प्रभावकारी र न्यायिक फैसलाकारी धरोहरको रूपमा विकसित गर्न सक्नुपर्छ ।
- खबरदारी गर्ने नागरिक समाजको भूमिका राजनीतिक तथा व्यक्तिगत पूर्वाग्रहहित भई निष्पक्ष र प्रभावकारी हुनुपर्ने ।

सन्दर्भ-सामग्री

- समसामयिक नेपाल कानून पत्रिकाहरू ।

- न्यायाधीश, कानून व्यवसायी तथा अभियोक्ताहरूको स्वतन्त्रता तथा जवाफदेहितासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्ट, २००४ (अभ्यासकर्ताहरूका लागि निर्देशिका नं. १)
- खतिवडा, पुण्यप्रसाद: नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या: समाधानका उपायहरूसहितको एक अध्ययन, प्रकाशक: द्वन्द्व अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च- नेपाल, काठमाडौं (२०६५) ।
- दण्डहीनता: अवधारणा, समस्या र निदान (२०६४), मानव-अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड), काठमाडौं ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र ऐनहरू ।
- दण्डहीनताविरुद्ध विकसित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू (२०६४), मानव-अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड) ।
- फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू (अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन) २०६५; (अनुसन्धानकर्ताहरू डा. आनन्दमोहन भट्टराई, श्यामकुमार भट्टराई र उमेश कोइराला), प्रकाशक: राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल ।
- **Judiciary in Nepal**, <http://www.supremecourt.gov.np/main.php?d=general&f=preliminaries>
- Binod Bhattarai et. al, **Impunity in Nepal: An Exploratory Study**, Asia Foundation.
- **Human Rights in the Administration of Justice**, resolutions 50/181 of 22 December 1995 and 48/137 of 20 December 1993.